

Sultan
V. MEHMED REŞAD
ve
Dönemi

İstanbul 2018

TBMM Millî Saraylar yayınıdır. Her türlü yayın hakkı saklıdır.
Yayın No. 142

Millî Saraylar Adına Yayınlayan

Dr. Yasin Yıldız (Başkan)

Hazırlayanlar

Fahrettin Gün
İlhan Kocaman
Dr. T. Cengiz Göncü
Esin Öncü

Yayın ve Tasarım Koordinasyonu

Esin Öncü

Grafik Tasarım

Metin Tolun

Redaksiyon

Dr. Seyfi Say
Nazan Erbil

Fotoğraf

Suat Alkan

Baskı

Seçil Ofset
Tel: 0212 629 06 15
www.secilofset.com
100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Sitesi
4. Cadde No: 77, Bağcılar - İSTANBUL

Matbaa Sertifika No: 12068

1. Baskı: 1000 Adet

ISBN 978-975-2464-18-6

Bu kitap 2-4 Kasım 2017 tarihlerinde Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen "Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu"nda sunulan metinler esas alınarak hazırlanmıştır. Metinlerden yazarları sorumludur.

İçindekiler

TAKDİM	8
İsmail KAHRAMAN Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı	
ÖNSÖZ	10
GİRİŞ	12

CİLT 1

HAYATI VE İKTİDARI

V. Mehmed Reşad'ın Veliahdlığı ve II. Abdülhamid'in Ona Yükllediği "Siyasi" Anlam	18
Davut Hut	
Kendine Nekes, Halkına Mükrim Padişah: Sultan Mehmed Reşad	42
Kemalettin Kuzucu	
Gözlemci Derviş: Sultan V. Mehmed Reşad ve II. Meşrutiyet Dönemi	82
M. Şükrü Hanoğlu	
Görünür Bir Padişah İhtiyacı - Mehmed Reşad	104
Yakoob Ahmed	
Savaştaiki İmparatorlar: Mehmed Reşad ve Franz Joseph (1914-1918)	130
Bilge Karbi	
Sultan Mehmed Reşad'ın Oğlu Şehzade Ziyaeddin Efendi (1873-1938)	140
Mehmet Korkmaz	

EĞİTİM REFORMU VE İLMİYE

İlmiye Zâdegânının (Beşik Ulemâsı) Atama İmtiyazı ve II. Meşrutiyet'teki Değişimi	172
İlhami Yurdakul	
İttihâdçıların "Kültür Kavgası": Bulgar Eksarhlığı ve Okul Meselesi	184
Mehmet Hacısalihioğlu	
Sultan V. Mehmed Reşad Döneminde Kosova'da Eğitim	204
Mucize Ünlü	
Sultan V. Mehmed Reşad Dönemi İlmiyesinde Yeniden Yapılanma ve Islahat Faaliyetleri	230
Zeynep Altuntaş	

Sultan V. Mehmed Reşad Dönemi ve Toplumu Dönüştürme Aracı Olarak Millî Eğitim	256
Vehbi Baysan	
II. Meşrutiyet Sonrasında Osmanlı Eğitim Reformu Çalışmalarında Dr. Franz Schmidt ve Faaliyetleri	280
Nurettin Gemici	
Sultan Mehmed Reşad Döneminde Bir Huzur Dersi Hocası: Debreli Vildan Faik Efendi ve El-Mevâizu'l-Hisân Adlı Eseri	306
Arzu Güldöşüren	
Sultan Reşad Döneminde Huzur Dersleri	336
Mustafa Özel	

ESER ANALİZLERİ

Sultan Reşad Döneminde Prens Sabahaddin'den Dr. Nihad Reşad Belger'e Mektuplar	360
Nil Sarı	
Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî Halid Ziya Bey'in "Saray ve Ötesi" Adlı Hâtıratında Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi	414
Abdulhakim Koçin	
Gazetecilik mi, Ajanlık mı? Alman Gazeteci Dr. Harry Stuermer'in Birinci Dünya Savaşı Ortasında Yayınlanan Kitabı ve Yol Açtığı Etkiler Üzerine Bir Deneme	448
Kadir Kon	

CİLT 2

ORDU VE SİYASET

31 Mart Vak'ası Yargılamaları Üzerine Yeni Belgeler	488
Ahmet Aksın	
31 Mart İsyanı ve Osmanlı Meşrutiyetine İndirilen Darbe: Ordu-Siyaset İlişkilerine Sultan V. Mehmed Reşad Döneminden Bir Bakış	518
Zekeriya Türkmen	
Cihâd-ı Ekber İlânı ve Osmanlı Coğrafyasına İzahı	564
Mustafa Çolak	
Sultan Reşad'ın Donanmasına İngiliz Islah Heyeti Penceresinden Bir Bakış	590
Evren Mercan	
İngiliz Kaynaklarına Göre Kötül'amâre Savaşı ve Etkileri	634
Metin Akis	
Türk-Alman Askerî İttifakı: İttihadçı Oldubittisi mi, Yoksa Modern Osmanlı Diplomasisinin Bir Sonucu mu?	664
Necmettin Alkan	

BALKAN SAVAŞLARI, MAKEDONYA SİYASÎ BUNALIMI, RUMELİ VE BURSA SEYAHATİ

<i>Makedonya Siyasî Bunalmı-Sorunu (1876-1913)</i>	708
Adnan Şerif	
<i>Kosova'nın Arnavutça Tarih Bibliyografyasında Sultan Mehmed Reşad Dönemi Arnavut Ayaklanmaları (1909-1912)</i>	716
Agron İslami	
<i>Birinci Balkan Savaşı'nın Arnavutlar Üzerindeki Etkileri</i>	728
Fehari Ramadani	
<i>Balkan Savaşları</i>	746
Ömer Turan	
<i>1911 Yılındaki Rumeli Seyahatinde, Bitola'da [Manastır] Manaki Biraderlerin Objektifinden Sultan V. Mehmed Reşad</i>	778
Muzaffer Bislimi	
<i>Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati ve Manastırlı İsmail Hakkı'nın Kosova Sahrası'ndaki Vaazı Üzerine</i>	788
Süleyman Baki	
<i>Sultan V. Mehmed Reşad'ın Bitola [Manastır] Şehrine Resmî Ziyareti</i>	800
Sibela Alimovska	
<i>Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli'ye Seyahati ve Arnavut Halkı Üzerindeki Etkileri</i>	814
Adnan İsmaili	
<i>Sultan Mehmed Reşad'ın Bursa Seyahati ve Kamuoyuna Yansıması</i>	844
Fatmagül Demirel	
<i>Sultan V. Mehmed Reşad'ın 1911 Rumeli Seyahatinden Günümüze Kosova Türkleri</i>	854
Hasip Saygılı	

YARDIM KURUMLARI

<i>İstanbul Hilâl-i Ahmer Aşhâneleri</i>	870
Safiye Kıranlar	

CİLT 3

NÜFUS VE TOPLUM

<i>Sultan V. Mehmed Reşad Dönemini İdraka Muin Kavramsal Analiz:</i>	
<i>Kimlik ve Sadakat, Avrupa'daki Yahudiler ve Osmanlı'daki Rumlar Arasında Bir Kıyas Denemesi</i>	892
Murat Çağlayan	
<i>Sultan Reşad Dönemi Osmanlı Nüfusu</i>	908
Nedim İpek	

Sultanın Ecnabileri: Dersââdet'in Acemleri	932
Filiz Dığıroğlu	

Sultan V. Mehmed Reşad Döneminde Toplum ve Devlet (27 Nisan 1909 - 3 Temmuz 1918) Ortak Paydadan Dağılmaya Doğru	970
Dr. Atıyye Fethi el-Vîşî	

SİYER TARTIŞMALARI VE MEVLEVÎLİK

"Devr-i Cedîd" ve Din: Sultan Reşad Döneminde Siyer Tartışmaları	1028
Güllü Yıldız	

Sultan Reşad ve Mevlevîlik	1058
Sezai Küçük	

SANAT VE MÛSİKÎ

Sultan Mehmed Reşad'a İthafen Bestelenen Marşların Müzik-Politika İlişkisi Açısından İncelenmesi	1096
Hikmet Toker	

Sultan V. Mehmed Reşad Devrinden Erken Cumhuriyet'e Dâru'l Elhân: Siyasal Konjonktürün Müzik Politikalarına Etkisi Üzerine Düşünceler	1122
Onur Güneş Ayas	

Sultan V. Mehmed Reşad'ın Müsiki Patronajı	1148
Erhan Özden	

Sultan Reşad ve Hat San'atı	1182
M. UĖur Derman	

SULTAN V. MEHMED REŞAD HAN TÛRBESİ VE NECMEDDİN EFENDİ YALISI

Sultan V. Mehmed Reşad Han TÛrbesi - Son Osmanlı Sanat Âbidesi	1204
Candan NemlioĖlu	

Sultan Reşad TÛrbesi Kitâbesi	1228
Ali Rıza Özcan	

Sultan Mehmed Reşad'ın OĞlu Necmeddin Efendi'nin Kuruçeşme'deki Yalısı	1244
Zeynep Emel Ekim	

Sultanın Ecnepleri: Dersâdet'in Acemleri

Filiz Dığıroğlu*

İstanbul, yerli ve yabancı ahâlisi ile kozmopolit yapısını tarihin her döneminde muhafaza etmiştir. Bu özelliğini Osmanlı başkenti olduğu dönemde de sürdürmüş ve yabancı birçok unsura evsahipliği yapmıştır. Bu noktada nüfus bağlamında bir yabancı tanımını yapmak gerekirse yabancı nüfus, tâbiyet/vatandaşlık kanununa göre Osmanlı Devleti dışındaki ülkelerin vatandaşları olup ticaret, eğitim, misyonerlik vs. gibi nedenlerle Osmanlı Devleti'nde geçici süre ikâmet eden "ecnebi"lerden oluşmaktadır.¹ Dolayısıyla Osmanlı kanunlarına göre başka ülkelerin vatandaşları Osmanlı topraklarında "ecnebi" olarak misafir edilirdi.² 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren söz konusu yabancıların önemli bir kısmını da İran'dan gelen ve "Acem" olarak tanımlanan topluluk oluşturmaktadır.

İstanbul'un ecnebi nüfusu içerisinde kayda değer sayıdaki Acemler/İranlılar; konsolosluk, okul gibi kurumsal varlık gösterdikleri alanlar dışında Validehan gibi mekânlar başta olmak üzere kahvehaneleri ve çeşitli dükkânları ile İstanbul'un gündelik hayatında oldukça görünür bir topluluktu. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, Sultan Reşad döneminde Galata Köprüsü'nde

1 "Yabancı" ve "uyruk" kavramları hakkında bkz. Rona Aybay, *Yabancılar Hukuku*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 10-13; Osmanlı tâbiyet kanunu hakkında bkz. İbrahim Serbestoğlu, *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tâbiyet Sorunu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 67-73.

2 1917 senesindeki nüfus sayımlarında Osmanlı topraklarındaki ecnebi miktarı 54.509 kişi erkek, 32.034 kişi kadın olmak üzere toplam 86.543 kişidir. Bunların 7.600'ü Müslüman ve 78.943'ü ise gayrimüslimdir. Meslekleri itibari ile; 5.800 kişi tüccar, 2.687 kişi ziraat, 10.645 kişi zanaat, 5.180 kişi serbest meslek ve 14.468 kişi sair meslek zümresinden meydana gelmektedir. Abdülkadir Gül - Salim Gökçen, *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebi Meselesi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2010, s. 215-217.

* Dr., Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi.

Acem serpuşunu görmek son derece sıradan bir olguydu.³ Bu serpuşun altındakiler sefaret kavasından Validehan'daki bir tüccara, faytoncudan kahveciye, küfeciden tablacıya, tömbekiciden halı tacirine, Debistan'daki muallimden gazetedeki bir yazara, matbaacıdan kâğıtçıya, seyyar kitapçıdan siyasî bir sürgüne kadar Acem topluluğunun farklı unsurlarından herhangi biri olabilirdi. Bu çalışmada Sultan Reşad'ın İstanbulu'nda sosyal ve iktisadî alanlarda varlığı iyice hissedilen Acem topluluğu incelenecektir. Bu topluluğun yapısına, kimlerden oluştuğuna, ne tür meslekler icra ederek Osmanlı başkentinin gündelik hayatına katıldıklarına, İstanbul ahâlisi ile ilişkilerine ve Osmanlı Devleti ile münasebetlerine odaklanılacaktır. Böylece Sultan Reşad'ın ecnepleri olarak Acemlerin sosyal, siyasî ve iktisadî hayattaki tezâhürleri bir nebze olsun ortaya konacak, II. Meşrutiyet ve ardından gelen savaş yıllarında "İstanbul Acemleri"nin durumu tasvir edilecektir.

İstanbul'da 1908 yazında 20.000 İranlının yaşadığı belirtilmektedir.⁴ Suriçi dışında ağırlıklı olarak Beyoğlu, Boğaziçi, Üsküdar, Kadıköy ve

3 İstanbul sefiri Han Melik Sasanî'ye göre Osmanlı polisinin İttihadçılar zamanında İran külâhlarını hakir görmesine ve siyah külâh giyenlere arada sırada değnek vurmasına rağmen İstanbul'da yaşayan İranlıların çoğu külâhlarından vazgeçmemişlerdir. Yalnız uzak mahallelerde yaşayan ve dikkat çekmek istemeyen İranlılar külâh takmaktan çekiniyorlardı. Sefirin iddiaları biraz abartılı görünse de Acemlerin kimliklerini izhar etmek konusunda kararlılıklarını işaret etmesi bakımından anlamlıdır. Han Melik Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. Hakkı Uygur, Klasik Yayınlar, İstanbul 2006, s. 75.

4 Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, New York 1996, s. 231. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 1917 yılına ait bir ecnebi sayımı tüm sınırlılığına rağmen nüfusa ve mesleklere dair başka yerlerde göremeyeceğimiz ayrıntıları barındırması hasebiyle zikredilmelidir. İstanbul Acem nüfusunun %90'ının gayrimüslim olarak kayda geçtiği 1917 sayımındaki oran, İstanbul ve civarı düşünüldüğünde oldukça yüksek görünmektedir. %90'lık gayrimüslim oranı İstanbul Acemleri'nin tamamına teşmil etmek makul değildir, ancak bu oran suriçi İstanbulu haricindeki dinî kimlik oranını temsil edebilir. Yine bu istatistiklere göre İstanbul'daki Acemler, %33'ü kadın %67'si erkekten müteşekkil bir topluluktur. Bu topluluğun %27'sini 20-30 yaş aralığı, %38'ini 30-40 yaş aralığı, %35'ini 40 yaş üstü nüfus oluşturmaktaydı. Acemlerin meslekî dağılımına baktığımızda; %35'inin serbest meslek, %28'inin zanaat erbabı, %19'unun tüccar, %16'sının sair mesleklerle uğraştığı, topluluğun %2'sinin ziraatle meşgul olduğu görülmektedir. Bkz. BOA, DH EUM ECB 17/39.

Adalar'da ikâmet eden İranlıların en yoğun bulundukları iş yeri mekânı ise Validehan'dır.⁵ 19 ve 20. yüzyıl boyunca İstanbul'da yaşayıp, Acem ya da İranlı olarak tanımlanan bu topluluk, ağırlıklı olarak Tebriz'den gelen Azeri Türklerden oluşmaktaydı.⁶ Bu noktada bir "Acem" tanımı yapmak faydalı olacaktır. Osmanlı topraklarındaki İranlılar; Farisîlerin yanı sıra Tebrizî denilen Azeri Türkler, İran Ermenileri ve Rusyalı olup İran konsolosluğu koruması altında yaşayan kimselerden oluşmaktadır. Dolayısıyla son derece heterojen bir grup olan İstanbullu Acemlerin müslim ve gayrimüslim unsurları muhteliten barındırdığı da izahtan vârestedir.

1919-1921 yılları arasında İstanbul maslahatgüzarı olan Han Melik Sasanî'ye göre, 1889 yılında İstanbul'daki İranlıların %80'i Azerbaycan'dan gelenlerden oluşmaktaydı. Azeri kökenli İranlı Müslüman tüccarlar, Batı ve Doğu geleneklerini bünyesinde barındıran, Müslüman bir imparatorluğun [Osmanlı] başkentinde kendilerini daha rahat hissetmişlerdir. Dersaadet'in içinde bulunduğu ticarî ve diplomatik etkileşim ağı ile barındırdığı uluslararası toplulukların da İranlıları etkilediği bir gerçektir.⁷ Burada Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemleri boyunca İran'ın dinî ve siyasî elitlerinin bir bölümü için Osmanlı Devleti'nin bir model oluşturduğu, Batı'ya hayranlığın Osmanlı modeli üzerinden ifadesini bulduğu ve Osmanlı Devleti'nin Batı'yla İran arasında bir köprü vazifesi gördüğünü de eklemek gerekmektedir.⁸

5 BOA, DH KMS 25/34, 24 Ş 1332 / 18 Temmuz 1914.

6 Hatta 16. ve 17. yüzyılda Üsküdar'da Tebrizlilerin bulunduğu bilinmektedir. Bu Tebrizli İranlılar büyük bir olasılıkla Azerilerdir. Mantran, 1986: 83-84'den nakleden Ahmet Güneş, "16 ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler*, c. I, İstanbul 2004, s. 52.

7 Fariba Zarinebaf, "Alternatif Moderniteler: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Meşrutiyetçilik", *Divan*, c. 13, S. 24, 2008/1, s. 58.

8 Bir yandan Osmanlı ülkesinde çeşitli görevlerde bulunan İranlı memurlar dönüşlerinde geldikleri makamlarla orantılı olarak İran'da da benzeri reformları uygulamaya kalkışmışlardır. Örnek olarak Mirza Taki Han Emir-i Kebir, Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve ve Malkom Han gösterilebilir. Diğer yandan Tanzimat sonrası Osmanlı Devleti, özellikle İstanbul, İranlı rejim muhaliflerinin 'Paris'i haline gelecektir. Bunlar iki gruptur: Şah tarafından sınır dışı edi-

Acemler neden İstanbul'u tercih ettiler?

İranlıların İstanbul'u tercih etmelerinin ekonomik ve siyasî olmak üzere iki ana nedeni vardı. Ekonomik göçü anlamak için İran'daki iktisadî ortamı göz atmak faydalı olacaktır. İran'da Nasuriddin Şah döneminde (1843-1896) ekonomiyi iyileştirme gayretleri ile sunulan imkânlar ve İran üzerindeki İngiliz-Rus ticarî rekabetinin çatışma alanlarından doğan fırsatlarla yabancı sermayeden beslenen İranlı tacirler, İran dışında ticarî koloniler oluşturmaya başlamışlardır. İranlı tüccarların nüfuzlarının artmasıyla beraber İstanbul, Bağdat, Bakü, Bombay ve Kalküta gibi şehirlerin yanında Londra, Marsilya ve Manchester gibi Avrupa şehirlerinin her birinde İranlı tüccarların sayıları bir topluluk oluşturacak kadar artmıştır.⁹ İstanbul'da da 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra sayıları artan İranlı tacirlerin gayretleri ile konsoloshane, hastane, okul, kabristan gibi kurum ve mekânları ile son derece organize olmuş bir İranlı topluluğu yaşamaktaydı.

lenler ve gönüllü sürgünlerini İstanbul'da yaşayanlar. Bunlar arasında hem devlet görevlileri hem de aydınlar (yazarlar-şairler) vardır. Bkz. Gökhan Çetinsaya, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran İlişkileri", *Kök Araştırmalar, Osmanlılar Özel Sayısı*, 2000, s. 13; İran Meşrutiyet'i'nde İstanbul'un yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rıza Kurtuluş, *1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi*, Marmara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 175-202.

- 9 M. Pavlovic - V. Teria - S. İransky, *İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*, çev. M. Hoşyar, Tahran 1331/1951, s. 25,30'dan nakleden Rıza Kurtuluş, *agt*, s. 29-30; İstanbul'daki İranlı tüccarlar ve faaliyetleri hakkında bkz. Fariba Zarinebaf-Shahr, "The Iranian (Azeri) Merchant Community in the Ottoman Empire and the Constitutional Revolution", *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. T. Zarcone - F. Zarinebaf - Shahr, IFEA/IFRI, İstanbul-Téhéran 1993, s. 203-212. Validehan'ı merkez edinen İranlı tacirler hakkında yapılmış bir çalışma için bkz. Filiz Dıñoğlu, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Güz 2014, s. 69-112; Ayrıca Samsun'daki ecnebi nüfusun bir parçası olarak Acemleri değerlendiren bir doktora tezi için bkz. Filiz Dıñoğlu, *XIX. Yüzyıl Karadeniz'i'nde Yeni Ticari Bir Merkez: Samsun*, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 24-32; Bu tezin ilgili bölümünün genişletildiği bir diğer çalışma için bkz. Filiz Dıñoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde İranlı Olmak: Samsun Acem Topluluğu", *Osmanlı'da Şehir Vakit ve Sosyal Hayat*, ed. Kerim İlker Bulunur - Fatih Bozkurt - Mahmut Cevat İzgi, İstanbul 2017, s. 253-276.

İran ekonomisinin durumu bağlamında, ekonominin hızla yabancı etkisine girmesine ve yerli üretiminin zayıflamasına neden olan 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan da bahsetmek gerekir. Yüzyıl içerisinde salgın ve kıtlık gibi afetlerle şiddeti giderek artan olumsuz siyasî ve sosyal şartlar İran'ı başta Rusya ve Osmanlı gibi komşu ülkelere göç veren bir memleket haline dönüştürmüştür. Bazı kaynaklarda evlerini terk ederek çalışmak üzere Osmanlı topraklarına gelen 100.000'den fazla İranlı'dan bahsedilmektedir.¹⁰ Bu rakam oldukça yüksek görünmekle beraber Osmanlı genelindeki göçmen İranlıların sayısını verecek akademik çalışmalardan yoksun olmamız, şimdilik söz konusu rakamı geçerli kılmaktadır. Osmanlı pâyitahtını bu şartlar altında tercih eden İranlı sayısı da azımsanmayacak miktarda olmalıdır.

Yukarıda zikredilen uluslararası ticaretin aktörleri olan İranlı tacirler dışındaki Acemlerin de İstanbul'u iâşe temin mekânı olarak tercih etmeleri, İran'ın içinde bulunduğu sosyal ve iktisadî şartlarla beraber değerlendirilmelidir. Tophane'de Karabaş mahallesinde İranî Samed'in kahvesi üzerindeki odada ikâmet eden Rıza b. Tahir'in tâbiyet değişikliği talebi üzerine yapılan 10 Ağustos 1908 tarihli sorgulaması sayesinde sıradan bir Acemin İstanbul'daki ekonomik serüvenine dair ayrıntılar ortaya çıkmaktadır. Bu hikâyede İran'dan İstanbul'a sermayesi olmadan gelenlerin başlangıçta faytonculuğu tercih ettiği, belirli bir sermaye biriktirdikten sonra kahvecilik vb. işleri yaptığı görülmektedir:

“Ben [Rıza b. Tahir], İran'ın Tebriz vilâyeti dahilinde Hoy kazasının Sultan Ahmed karyesi ahâlisindenim. 20 sene evvel Dersaâdet'e geldim, evvelâ

10 İran'da 19. yüzyılda yaşanan toplumsal hareketliliğin nedenleri için bkz. Touraj Atabaki, “Mustarip Ziyaretçiler: Çar İmparatorluğu'nun Sınırlarında İran Madunları”, *Devlet ve Maduniyet*, der. Touraj Atabaki, İstanbul 2010, s. 44-49; Serhan Afacan, “İranilikten Osmaniliğe: Sultan II. Abdülhamid Devrinde Bir Vatandaşlık Değiştirme Sergüzeşti”, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, ed. Halil İbrahim Erbay - Fahrettin Gün, İstanbul 2017, s. 666-667.

Kasımpaşa'da 7 sene bargirci sürücülüğü ettim. 3 sene de yine mahall-i mezkûrda kendi hayvanımla bargircilik ettim. Bilâhare bargirimi fûrûht ederek [satarak] rıhtımda vesâir mahallerde 6 sene sakalık ettim, üç buçuk sene de Galata merkezi altında ve Mumhane caddesinde hanın köşe başında kahvede çaycı ve kahvecilik ettim. 5-6 mâhdan beri de ötede beride satıcılık ve manavcılık ederim.”¹¹

Acemlerin İstanbul'u tercih nedenleri bağlamında siyasî sebepler özellikle zikredilmelidir. İranlı muhaliflerin ve Meşrutiyet yanlılarının II. Abdülhamid döneminden beri İstanbul'u mesken tuttukları, hatta siyasî sürgünlerin İstanbul'u 'İranlıların Paris'i' olarak tavsif ettikleri bilinmektedir. Şaha muhalif olup İran'ı terk etmek zorunda kalanların daha önceki dönemlerde de İstanbul'da kendilerine rahat bir yaşam kurabildiklerini biliyoruz. Bunun en tipik örneklerinden birisi, ömrünün 25 yılını Osmanlı kalemiyesinin bir memuru olarak İstanbul'da geçiren İranlı entelektüel Mirza Habib İsfahanî'dir.¹² Bir diğer örnek olarak şaha muhalefet ettiği için Avrupa'ya kaçmak zorunda kalan Ali Ekber Dihhuda'dan bahsedilmelidir. Bir süre Avrupada yaşadktan sonra İstanbul'a gelip yerleşen Dihhuda, İranlıların İstanbul'a geliş sebeplerini Sultan Reşad'ın tahta çıkışının ilk aylarında yazdığı makalesinde şöyle izah etmiştir:

“Âdet, gelenek, edebiyat ve dillerindeki benzerlikler dolayısıyla Doğu ve İslâm toplumları çizgisinde İran ve Osmanlı milletlerinin liderleri epey zamandır birbirleriyle münasebetlerini arttırmaya çaba göstermişlerdi. Özellikle İran'da Meclis'in bombalanmasından [1908] sonra dünyanın her yerine dağılan hürriyet öncüleri, son aylarda Osmanlı topraklarında doğan özgürlük ateşinden sonra İstanbul'da toplanmaya başlamışlardı.”¹³

11 BOA, ZB 28/33, 22 T 1324/ 5 Aralık 1908.

12 Mirza Habib İsfahanî ve İstanbul'daki hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Filiz Dıġıroġlu, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfahanî ve Terekese”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLIX (2017), s. 293-341.

13 Rıza Kurtuluş, *agt*, s. 192.

İşte bu sebeplerle İstanbul'da toplanan İranlı siyasî sürgünler ve hürriyetperverânlar şaha muhalefetlerini gazete çıkarmak başta olmak üzere daha başka birçok yöntemle sürdürmüşlerdir. Gazete çıkarmak sûretiyle muhalefeti destekleyenlerden birisi de Seyyit Hasan Tebrizî'dir. Hasan Tebrizî, 6 Temmuz 1908'de Osmanlı makamlarına gazete çıkarmak için yaptığı başvurudan yaklaşık iki ay sonra *Şems*'i yayınlamaya başlamıştır.¹⁴ İstanbul'da yaşayan toplululuk her perşembe yayınlanan *Şems* gazetesini 1 kuruşa satın alabiliyordu. İstanbul merkezli gazetenin yıllık abone bedelinin belirlendiği bölgeler Osmanlı taşrası, İran, Rusya ve Avrupa'dır. Söz konusu coğrafyada *Şems*'in okunma düzeyini ölçecek yeterli veri olmasa da zikredilen bölgelerdeki Farsça okur kitlesini hedeflediği rahatlıkla ifade edilebilir.¹⁵ Gazetenin çalışanları başlangıçta Encümen-i Saâdet'in mitinglerine katılmışlar ve bu encümenin faaliyetleri ile ilgili haberleri *Şems*'te yayınlamışlardır.¹⁶ Osmanlı, İran ve dünya ahvalini okurlarına ileten gazete, Sultan Reşad'ın tahta çıkışı haberini 33. sayının kapak sayfasında sultanın resmi ile duyurmuştur. Dersaâdet Acemlerinin takip ettiği *Şems*'in, İran sefareti hakkında yaptığı "yanlı" haberler nedeniyle kapatıldığı ifade edilmektedir.¹⁷ Sultan Reşad döneminde İstanbul'da yayınlanan diğer Farsça gazete Ali Ekber Dihhuda yönetimindeki *Surûş*'tur. Dihhuda, İstanbul'daki muhaliflerin yardımıyla diasporadaki İranlıların sesi olarak *Surûş*'u 14 sayı

14 Seyyit Hasan Tebrizî'nin gazete çıkarmak için Osmanlı makamlarına yaptığı müracaat dilekçesi için bkz. BOA, DH MKT, 1281/38, 24 Temmuz 1324/6 Temmuz 1908. Haftalık sekiz sayfa halinde yayınlanan gazetenin editörü İranlı Muhammed Tevfik Basravî'dir. İlk sayısı 5 Eylül 1908'de yayınlanan *Şems*, 48 sayı (1909 Temmuz) sonunda yayın hayatını sonlandırmıştır. Bkz. Rıza Kurtuluş, *agt*, s. 185-86. Sultan Reşad döneminde yayınlanan gazete nüshalarında, sayfa sayısının arttığı görülmektedir.

15 *Şems*, 8 Şaban 1326 / 5 Eylül 1908, nr. 1.

16 Rıza Kurtuluş, *agt*, s. 185.

17 Aslen Kazvinli olan ve Şems olarak tanınan Seyyid Hasan'ın 14 yaşından beri meşgul olduğu gazetecilik mesleğini kötüye kullandığı ve sefaret hakkında asılsız haberler yaptığı konusundaki sefir şikâyeti üzerine gazetenin kapatılması, Şems Bey'in de bir müddet hava alması için Adalar'a gönderilmesi hakkında bkz. Han Melik Sasanî, *age*, s. 158-159.

çıkartmıştır.¹⁸ Encümen-i Saâdet'in resmî yayın organı olan gazete¹⁹ az sayıda çıkmasına rağmen İran meşrutî hareketinde oldukça etkiliydi. Etkisi İngiltere'deki İranlı hürriyet taraftarları ile sıcak ilişki içinde olmasından kaynaklanıyordu. *Surûş*'un yurtdışındaki İran muhalefetine resmî organı gibi hareket etmesi²⁰, İran meşrutî hareketinde İstanbul'un önemini bir kat daha arttırmaktaydı.

İstanbul Acem topluluğu, *Şems* ve *Surûş*'un ardından yeni bir Farsça gazete yayınlamak üzere girişimlerde bulunmuştur. Dersaâdet emtia-i ecnebiye gümrüğü halı şubesi komisyoncularından ve İran devleti tebaasından Şerbetzâde Muhammed Ali Beyefendi, "siyasâttan bahsetmek ve ayda iki defa neşredilmek üzere *Direfş* namında bir Farisîce gazete" için ruhsat talep etmiştir.²¹ İstanbullu Acemlerin Osmanlıca gazete yayınlamak için de müracaat ettikleri görülmüştür. Siyasî, fennî, ilmî ve ictimâî meselelerden bahsedecek günlük bir Osmanlıca gazete için ruhsat talebinde bulunan tebaa-i İraniye'den Muhammed Nureddin Efendi bunlardan biridir. Bâbîâlî Caddesi'ndeki Asya Kütüphanesi'nin sahibi olan M. Nureddin Efendi'nin çıkarmak istediği gazetenin adı *Şerare*'dir.²² Bu gazete tasarısı, Dersaâdet Acemlerinin kendilerine ve İran'daki hemşehrilerine yönelik yayın politikasını değiştirdiğini ve genel Osmanlı okurunu da hedeflediğini düşündürmektedir. Osmanlıca gazete tasarısı, topluluğun İstanbul ahâlisi ile entegrasyonunun hızlandığına da işaret edebilir.

18 14 sayı çıkan *Surûş*'un tüm sayılarının içeriğine dair bkz. Thierry Zarcone, "Ali Akbar Dîh-khudâ et le Journal Surûsh d'Istanbul (Juin-Novembre 1909)", *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. T. Zarcone - F. Zarinebaf - Shahr, IFEA/IFRI, Istanbul-Téhéran, 1993, s. 247-251. *Surûş*'un 15 sayı olarak İstanbul'da yayınlandığı bilgisi çin bkz. Rıza Kurtuluş, *agt*, s. 186.

19 Thierry Zarcone, *agt*, s. 244; *Surûş*'u encümenin çıkardığına dair bkz. Rıza Kurtuluş, *agt*, s. 196.

20 Rıza Kurtuluş, *agt*, s. 186-87.

21 Ruhsat başvurusundaki bilgilere göre tasarlanan gazetenin müdür-i mesulu Debistân-ı İran idarecisi Seyyid Muhammed Tefik olacaktı. Bkz. BOA, DH. MDK 180/11, 2 Z 1328/5 Aralık 1910.

22 BOA, DH. MDK 194/14, 4 L 1329/28 Eylül 1911.

İstanbul'a siyasî sebeplerle gelenlere, I. Dünya Savaşı esnasında zorunlu olarak pâyitahta sığınanları da eklemek gerekir. İngiliz ve Ruslara karşı yürütülen bağımsızlık mücadelesinin simge isimlerinden Nizamussaltana'nın, yanındaki 50 kişi ile birlikte Halep üzerinden İstanbul'a geçmesiyle Dersaadet'te "İranlı muhacirler" şeklinde isimlendirilen yeni bir durum ortaya çıkmıştır. I. Dünya Savaşı'nda doğu cephesinde Ruslara karşı savaşan Osmanlı ordusunun idarecileri yine kendi yurtlarını Rus ve İngilizlere karşı koruyan İranlılarla ittifak etmişlerdir.²³ Benzer ilişki Almanlar tarafından da tesis edilmiştir.²⁴ Muhacirlerin İstanbul'a gelmelerinden Mondros Ateşkes Antlaşması'na kadar yaklaşık bir buçuk yıllık sürede içlerinden bir kısmı Berlin'e gitmiş bir kısmı da İstanbul'da sürgün hayatına başlamışlardı.²⁵ Osmanlı evraklarına "muhacirler" ya da "misafirler" olarak yansıyan bu mesele ile İstanbul'da bu zamana kadar görülmemiş bir Acem grubu ortaya çıkmıştır. Bu grubun başındaki Nizamussaltana'nın 7 Ocak 1918'de gazetelerde yayınlattığı bir teşekkürnâmeyle dair grubun diğer üyelerinin yaptığı ve 48 kişinin imzasını taşıyan bir itiraz, aralarındaki görüş ayrılığından bağımsız olarak İstanbul'daki İranlı misafirlerin kimliklerinin tespitine imkân vermesi hasebiyle önemlidir.²⁶ Ayrıca Osmanlı topraklarında-

23 Harbiye Nazırı Enver Paşa ile Kuvâ-yı İraniye Umum Kumandanı Rıza Kuli Nizamussaltana arasında Bağdat'ta imzalanan muâhedenin maddeleri için bkz. BOA, HR. SYS 2337/5, Lef 8, 22 B 1334/25 Mayıs 1916.

24 Bu nedenle olsa gerek İran Kuvâ-yı Milliyesi Reisi Nizamussaltana, Müşir Goltz Paşa vefat ettiğinde taziye telgrafi göndermiştir. BOA, İ.DUİT, 12/63, 12 B 1334/15 Mayıs 1916.

25 İranlı muhacirler meselesinin ayrıntıları için bkz. Han Melik Sasanî, *age*, s. 20-30.

26 Edibussaltana, Mirza Muhammed Ali Han Kulub, Mirza Süleyman Han, Hacı İzzulmemâlik, Nasırluislam, Aka Seyyid Muhammed Sadık Tabatabai, Seyyid Muhammed Rıza Musavat, Eş-şeyh Şeyh Hüseyin Esterâbâdî, Şeyh Hüseyin Hansârî, Seyyid Hüseyin Kezâzî, Müşarüddevle, Seyyid Halil Erdebilî, Nazmussaltana, Kavvamululema, Emir Nasır, Fitenülmülk, Şerefülmülk, Hacı Mirza Ali Muhammed Han, Arif, Serdar Şocâ, Ebulkasım Han Bahtiyarî, Bekâülmülk, Mirza Muhammed Ali Han Terbiyet, Yaver Mesud Han, Yaver Salar Nizam, Sultan Melikzâde, Sultan Mustafa Han, Sultan Hüseyin Han, Nâib-i evvel Zemân Han, Nâib İsmail Han, Seyfûlmemalik, Mirza Aka Han, Ali Asgar Hemedanî, Zahir-i Defter, Debirzâde, Mükerrrem Hümayun, Hâleoğlu?, Ali Naki, Abdülbaki, Ali, Muhammed Hüseyin Heme-

ki hayatlarına dair oldukça sınırlı bilgiler bulunan misafirlerin bazılarında Osmanlı kurumlarında eğitimlerini sürdürme imkânı tanınması²⁷, İranlı misafirlerin devlet destekli İstanbul hayatlarına dair ayrıntıdır.

İran bağımsızlığını kazanana kadar İstanbul'da yaşayan misafirlerin maddî ihtiyaçlarının Osmanlı Devleti'nin ödediği aylıklarla karşılandığı görülmektedir.²⁸ İstanbul'daki misafir İranlıların durumlarını değerlendiren bir raporda, "bunlar şeklen mültecimiz, vaz'en misafirimiz, amelde şerîkimiz, dinen kardeşlerimizdir" denilerek maddî sıkıntıları olanlara bir an önce yardım edilmesi tavsiye edilmiştir. Aynı raporda bu misafirlerle bağlantıya geçmeye ve onları kendi tarafına çekmeye mütemayil İngiltere sefirine de dikkat çekilmiştir.²⁹ Karmaşık savaş koşullarında İstanbul'da kalmaya çalışan muhacir İranlıların başındaki Nizamussaltana, tavırları ve yaptığı açıklamalar nedeniyle İran sefareti ile Osmanlı makamları arasında krizlere neden olmaktaysa da muhacirlerin İstanbul'da yaşadıkları süre içerisinde sefaret için daha kalıcı sorunlar ürettiklerini de hatırlatmak gerekir.³⁰ İstanbul'daki Acem toplulukla muhacirlerin etkileşimine dair elimizde çok fazla veri olmasa da muhacirlerin İstanbul'daki topluluk tarafından da en azından manevî olarak desteklendiği düşünülebilir. Dolayısıyla İttihadçıla-

danî, Mirza Refî Han, Ebulkasım, Hüseyin, İsmail, Abdurrahman, Ziyaüddin, Hüseyin'in imzalarından oluşan itirazın ayrıntıları için bkz. BOA, HR. SYS 2337/5, Lef 5.

27 Osmanlı eğitim kurumlarına kabul alan gençlerin isimleri, yaşları, mevcut tahsil durumları, kabul edildikleri okullar ve bildikleri dillere dair ayrıntılar için bkz. BOA, İ.DUİT, 17/15, Lef 3, 12 Haziran 1333 / 12 Haziran 1917.

28 Osmanlıların muhacirleri ödeneye bağladığına dair bkz. Han Melik Sassanî, *age*, s. 26. İranlı misafirlerden 27 kişinin "misafirin bütçesi"ndeki aylık maaş miktarları için bkz. BOA, HR. SYS 2341/65, Lef 2, 24 Ocak 1919.

29 Tahran sefareti ataşemiliteri Fevzi imzasıyla kaleme alınan raporun tamamı için bkz. BOA, HR. SYS, 2341/61, Lef 3, 15 Kânunuevvel 1334 / 15 Aralık 1918.

30 Muhacirlerin İstanbul'a gelmesi esnasında içlerinden bazıları ebeveynlerinin onayı olmadan Osmanlı Ermeni kızlarıyla evlenmiş ve dönerken onları da İran'a götürmüşlerdir. Ermeni Patrikhanesi'nin temsilcileri ve anne-babalar her gün sefarete gelerek kızlarını almak için başvuruda bulunuyorlardı. Bkz. Han Melik Sasanî, *age*, s. 91.

rın himâyesinde İstanbul'a yerleşen ve bir süre burada ikâmet etmek zorunda kalan İranlı misafirler, Sultan Reşad'ın ecnebileri olarak Dersaâdet'in Acemlerinden bahsedilen bu zeminde göz ardı edilemezdi.

Osmanlı Başkentindeki Acemlerin İktisadî Hayattaki Tezâhürleri

Dersaâdet'teki İranlılar içerisinde başta tüccarlar olmak üzere birçok meslek erbabı bulunmaktaydı. İstanbul, ipek ticareti önemini kaybettikten sonra, 1870'lerden itibaren yükselişe geçen halı ticareti için önemli bir geçiş noktasıydı. İstanbul'un Avrupa ile olan halı ticareti, İranlıların kontrolündeydi.³¹ Dolayısıyla İranlı halı tüccarlarının bir kısmı İstanbul'da ikâmet etmeyi tercih etmişlerdi. Bu halı tüccarlarından bazıları İstanbullu Acemlerin merkezi sayılan Validehan'da ticaretlerini sürdürmüşlerdir.³² İran Sefiri Han Melik Sasanî'ye göre İstanbul'daki İranlılar her işe ve mesleğe girişmişler, hiçbir alandan geri durmamışlardır. İranlı tüccarlar arasında ikinci sırayı, kitap satıcıları ve kâğıt imalatçıları almaktadır.³³ Bunların hem sayısı çok fazladır hem de aralarında çok fazla muteber ve servet sahibi tüccar bulunmaktadır. Hâlihazırda matbaacılık ve kâğıtçılık işlerini sürdüren Dersaâdet Acemlerine Sultan Reşad döneminde yenilerinin eklendiği görülmüştür. Bu bağlamda yeni bir girişim olarak Seyyid Hüseyin'in Türkçe ve Fransızca kitaplar basmak üzere "Meşrutiyet" adlı bir matbaa için yaptığı ruhsat başvurusu sayılmalıdır.³⁴ Yine bu dönemde İstanbul matbaacılık sektöründe, Müslüman Acemler dışındaki

31 Tsutoma Sakamoto, "Istanbul and the Carpet Trade of Iran since the 1870's", *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. T. Zarcone - F. Zarinebaf - Shahr, IFEA/IFRI, Istanbul-Téhéran, 1993, s. 214.

32 Validehan'daki halı tüccarları için bkz. Filiz Dıgıroğlu, "Tebriz-İstanbul Ticaret...", s. 89-90, 104-111.

33 İstanbul'daki Acem kitapçı profili hakkında son dönemde yapılmış iki monografi oldukça orijinal ve doyurucu bilgiler içermektedir. Bu monografiler için bkz. Filiz Dıgıroğlu, *Dersaâdet'te bir Acem Kitapçı: Kitap-Füruş Hacı Hüseyin Ağa*, İstanbul 2014; Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 2017, s. 175-218.

34 BOA, DH. MDK 178/69, 28 L 1328 / 2 Kasım 1910

İranilerin de varlığı müşâhede edilmektedir. Tebaa-i İraniyeden matbaacı Nikolaki Leonida'nın matbaasının yerini değiştirme talebi³⁵, İstanbul'daki Acem topluluğun homojen bir yapısı olmadığını bir kez daha göstermektedir.

İstanbul'daki Acemler arasında halı tüccarları ve kitapçı/kâğıtçıların yanı sıra hatırı sayılır miktarda tütün tüccarı vardı.³⁶ Bu nedenle olsa gerek, pazar-daki işlerden sigara satıcılığı gibi bazıları yalnızca İranlılara aitti.³⁷ Beşiktaş'ta Ali Papağanı adlı bir İranlının muteber bir tütün dükkânı vardı. Elli yaşlarındaki bu kimse 30 yılı aşkın bir süredir İstanbul'da tütüncülükle meşguldü.³⁸ Çay ve kahve satıcılarının, araba ve fayton sürücülerinin de çoğu İranlıdır.³⁹ Fayton sürücülerinin sayısı o kadar çok olmalı ki İstanbul'daki faytoncuların kâhyası, Abdülhali Hoi adlı bir İranlıydı. Birkaç kağnısı ve faytonu olan Abdülhalil Hoi, Kasımpaşa'da bir kahvenin üstünde oturuyor ve tek çocuğu olan 17 yaşındaki oğlunu yanından hiç ayırmıyordu. Anlatıldığına göre İstanbul işgali esnasında askerî malzemeler taşımacılığından 200 bin lira para biriktirmişti.⁴⁰ Yukarıda sayılan meslek dallarının yanı sıra İstanbul'daki Acemler; hattatlık, mücellidlik, kâğıtçılık, hakkaklık⁴¹, tablacılık/manavcılık, sakalık ve camcılık gibi birçok meslek dalında da faaliyet göstermişlerdir.

35 BOA, DH. MDK 202/147, Lef 6, 24 Ra 1330 / 13 Mart 1912.

36 Tsutoma Sakamoto, *agm*, s. 214.

37 Han Melik Sasanî, *age*, s. 75.

38 "Asla evlenmemişti ve geceleri dükkânında yatardı. Sultanın sarayına yakın olduğu ve saray ehliyle alışveriş yaptığı için saray kadınlarının mücevherlerini onun yanına emanet olarak bıraktıklarını herkes bilirdi. İnsanlar arasında, parasının çok olduğu ve kasasında emanet olarak çok değerli mücevherler bulunduğu konuşulurdu. 1920 yılı Kasım'ında bir sabah Tütüncü Ali'nin gece vakti öldürüldüğü haberi duyuldu..." Han Melik Sasanî, *age*, s. 79-80.

39 Han Melik Sasanî, *age*, s. 75.

40 Han Melik Sasanî, *age*, s. 80.

41 1870'lerde Hakkak esnafı, Yenicâmiî, Tophane ve Beşiktaş civarında usûlsüz mühür kazıyanlara dair yaptığı şikâyetle özellikle İranlı hakkakları suçladığı için İran sefaretine bu işin tekrerrür etmemesi konusunda bir uyarı yapılmıştı. Bkz. M. Yasin Taşkesenlioğlu, "Osmanlı Diplomatiğinde Mühür ve Bir Vaka Olarak Sahte Mühür Kullanımı", *History Studies*, 9/4, 2017, s. 193 (183-202).

İstanbul'un Acemleri arasında Hacı Mirza Fethali İsfahanî gibi deri, sabun, boyama, halı yıkama, helva vs. fabrikalarına sahip olup yıllar boyu yüzlerce İranlıyı dükkânlarında istihdam eden fabrikatörler de vardır.⁴² Tahran'da büyük ölçekli ticaret yapan tacir bir babanın oğlu olarak 1855'te İran'da dünyaya gelen Hacı Mirza Fethali İsfahanî, babasının iflası üzerine bir kumaşçıda çırak olarak iş hayatına atılmıştır. Babasından kalan mirasın cüzi bir miktarını ancak elde edebilen Hacı Mirza Fethali; İstanbul, Bulgaristan ve Balkan şehirleriyle ticarete girişerek elli yıl zarfında İstanbul'da hatırı sayılır bir mal varlığı elde etmiştir.⁴³ Sultan Reşad döneminde (I. Dünya Savaşı'nın ilk yılları) İran'a İmam Rıza'nın kabrini ziyarette gittiği esnada, İstanbul'daki işlerin başında bıraktığı kardeşi Hacı Muhammed İbrahim'in vefat etmesi üzerine birtakım şaibeler çıkmış ve servetinin bir kısmını geri almak için epeyce uğraşmak zorunda kalmıştır. Dersaâdet'teki Acemlerin özellikle kendi sefarethanelerindeki tamahkâr memurlardan korunamamış olduğunu gösteren bu hikâye, müstakil ele alınmayı hak edecek kadar detaya sahiptir.⁴⁴

Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce İstanbul'un zenginlerinden birkaç buharlı gemiye sahip Sokrat Atihidis adında Rum asıllı bir Osmanlı vatandaşı, İran sefaretine gelerek İran vatandaşlığına kabul edilmeyi istemiştir. Sefir İhtişamussaltana bunu kabul etmiş, ancak Sokrat'ın Osmanlı makamlarını da ikna etmesini söylemiştir.⁴⁵ Osmanlı makamlarının da

42 Han Melik Sasanî, *age*, s. 74-75; Yedikule'deki fabrikasının bahçesine yeni bir iplik fabrikası inşası için ruhsat talep eden Mirza Fethali'nin talebi olumlu neticelenir. 90 bargir [beygir] kuvvetinde gaz motoru ile işletilecek iplik fabrikasında kullanılacak alet ve edevatın gümrük resminden muâfiyeti talebi de Osmanlı mercileri tarafından onaylanmıştır. Bkz. BOA, ŞD 1230/1, Lef 4, Lef 5, 29 S 1328 / 12 Mart 1910.

43 Hacı Mirza Fethali İsfahani hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Han Melik Sasanî, *age*, s. 51-61.

44 Mirza Fethali'nin Osmanlı makamlarına verdiği bir dilekçesi ve bu soruşturma çerçevesinde İran sefirinin verdiği cevaplardan biri için bkz. BOA, HR. UHM 159/25; 208/48.

45 28 Ocak 1869'da kabul edilen Tâbiyyet Kanunu'nun 5. maddesine göre "Osmanlı tâbiyyetinde iken başka devlet vatandaşlığına geçenlere, tâbiyyet değiştirdikleri tarihten itibaren ecne-

bu işe ön ayak olduğu, “fevkalâde mahrem ve mahsus” yürütülen yazışmalarda “garb ordusuna Avlonya tarikiyle cephane ve mühimmat nakline delâlet ve vesatât etmek üzere Osmanlı vapurlar şirketi müdürü Sokrat Atihidis Efendi’nin İran tâbiyetine nakletmesi selâmet ve sühûlet-i muameleyi temin edeceğinden”⁴⁶ bahsedilmesinden anlaşılmaktadır. Sultan Reşad’ın 26 Şubat 1913 tarihli iradesi ile Sokrat Efendi, Osmanlı tâbiyetinden İran tâbiyetine geçmiştir.⁴⁷ Bunun ardından Marmara, Boğaz, Karadeniz ve Akdeniz’de, Kirman, İsfahan, Luristan, Şiraz, Horasan, Hermedan, Kirmanşah gibi İran şehirlerinin isimlerini taşıyan birçok büyük ticaret gemisinin üstünde üç renkli güneş ve aslanlı bayrak dalgalanmaya başlar ve bu girişim İran Gemicilik İdaresi’nin İstanbul’da bir denizcilik merkezi kurmasıyla sonuçlanır.⁴⁸ Osmanlı makamları da bu şirketten oldukça memnun olmamalı ki Sokrat ve Vahrat oğlu Todori efendilerin, İran Osmanlı Vapur Şirketi namına fevkalâde altın donanma madalyası

bi olarak muamele edilirdi. Fakat Osmanlı hükümetinden izinsiz tâbiyet değiştirir ise bu tâbiyet değişikliği geçersiz kabul edilir ve bu kişiler hakkında Osmanlı tebaası muamelesi yapılırdı. Yani tâbiyet değişikliği, irade-i seniyye ile olurdu.” Bu hususta bkz. İbrahim Serbestoğlu, *age*, s. 69.

46 BOA, BEO, 4148/311026, Lef 2, 12 Şubat 1328 / 25 Şubat 1913. Birkaç ay öncesinde yapılan benzer bir yazışma için bkz. BOA, HR. SYS 2077/6, Lef 15, 16 Tevvel 1328 / 29 Ekim 1912. Yazışmalardan Sokrat Efendi’nin Ekim 1912 başlarında müracaatını yaptığı ancak başlangıçta kabul görmediği anlaşılmaktadır. Sokrat Efendi’nin tâbiyet değişikliğinin teknik sıkıntılarına değinen Hariciye Nezareti evrakına binaen Sadaret makamı da tâbiyet değişikliğini münasip görmemekteydi. Bkz. BEO, 4117/308762, 17 Z 1330 / 28 Ekim 1912. Sokrat Efendi’nin müracaatı hakkında Meclis-i Vükelâda bir gün önce verilen olumsuz karar Sadaret evrakına yansımıştır. BOA, MV, 171/47, 16 Z 1330 / 27 Ekim 1912.

47 Gayet mahrem ve müstâcil yürütülen yazışmalar neticesinde Sultan Reşad’ın imzasını taşıyan irade-i seniyye ile Osmanlı vapur şirketi müdürü Sokrat Efendi’nin İran Devleti tâbiyetine geçişi onaylanmıştır. BOA, İ.HR, 430/46, Lef 3, 19 Ra 1331 / 26 Şubat 1913. Han Melik Sasanî’nin hâtıralarında Sokrat’ın tâbiyet değişikliğini onaylayan Sultan Reşad iradesi için 31 Ra 1331 / 10 Mart 1913 tarihi verilmektedir. Bkz. Han Melik Sasanî, *age*, s. 229.

48 Gemilerin üzerine İran bayrağı çekildikten sonra savaş esnasında tarafsız bir ülkenin bayrağı altında gizli silah ve kaçak mal sevkiyatı yapıldığına ve bu nedenle müttefik devletler tarafından bu gemilerin batırılmasına dair ayrıntılar için bkz. Han Melik Sasanî, *age*, s. 228-229.

ile taltif edilmeleri uygun bulunmuştu.⁴⁹ Bu gemicilik idaresi, İstanbullu Acemlerin ticarî girişiminden ziyade savaş döneminde tarafsız bir devletin, yani İran bandırasına sığınmanın avantajından faydalanmak isteyenlerin bir teşebbüsü olarak değerlendirilmelidir.⁵⁰ Dolayısıyla bu filonun faaliyetlerini Sultan Reşad dönemindeki İstanbullu Acemlerin iktisadî faaliyetlerine dahil etmenin uygunluğu tartışılabilirse de İstanbul merkezli İran Gemicilik İdaresi'nden ve İran bayrağı altındaki bu gemi filosundan bahsetmemenin Sultan Reşad dönemindeki "Dersaâdet Acemleri" tablosunu eksik bırakacağı düşünülmüştür.

İstanbullu Acemlerin Kurumsal Varlıkları

Dersaâdet Acemleri, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan nüfusları ile beraber İstanbul'un siyasî, sosyal ve iktisadî dokusunun ayrılmaz bir parçası olarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. Acem topluluğu resmî makamların sağladığı imkânlar çerçevesinde Osmanlı pâyitahında sefarethane, debistan, hastahane ve kabristan gibi kurumsal yapılar üzerinden hayatlarını idame ettirmişlerdir. Bu kurumlar ve mekânlar Sultan Reşad döneminden evvel oluşmakla beraber bu dönemde de devamlılık arz etmeleri sebebiyle hususen ele alınmıştır. Ayrıca Sultan Reşad döneminde bu kurumsal yapılarla ilgili bazı değişimlerin yaşandığı gözlenmiştir. Osmanlı makamları tarafından daha önceki dönemlerde tanınan bazı muâfiyetler ve statülerin bu dönemde çeşitli sebeplerle kaldırılmaya

49 BOA, MV 235/66, 20 C 1332 / 16 Mayıs 1914; DH. KMS 21/43, 25 C 1332 / 21 Mayıs 1914.

50 Liman İdare Reisliği'nden İran vapur şirketinin vapurlarına limandan ayrılmamaları yönünde yapılan tebligata şirketin sefareti aracılığı ile yaptığı itirazda bu durumun şirket için büyük zarara yol açacağı ifade edilmiştir. Bu konuda Osmanlı makamlarına bir muhtıra veren sefareti, Başkumandan vekilliğinden gelen cevap rahatlatmıştı. Söz konusu tebligat bütün şirketlere harp malzemesi taşımaları maksadıyla verilmiş olup zaten en çok İran şirketi vapurlarının sefere çıkmalarına müsaade edildiği ve mağdur edilmeyeceklerine dair cevabı muhtıra için bkz. BOA, HR. SYS 2402/91, 10 Eylül 1914.

çalışılması üzerine topluluğun tepkileri ve bu topluluğun temsilcisi olarak sefarethanenin müdahaleleri, Sultan Reşad dönemindeki İstanbul Acemleri tasvirine katkıda bulunacaktır.

Diplomatlar ve mekânları olan konsoloshane/elçilikler, ülkelerin/kültürlerin bağlantısını sağlayan kanallardır. İran Devleti bu kanalı sağlamlaştırmak ve İstanbul'da sefarethanesi olan yegâne Müslüman devlet olma özelliği sayesinde elde ettiği Suriçi ikâmet imtiyazını mekânsal bir devamlılığa kavuşturmak istemiştir. Bu amaçla Nasireddin Şah'ın "Kadim zamanlardan beri İran Devleti'nin diğer devletlere karşı olan husûsî ayrıcalığı İstanbul'da surların içinde sefarethane sahibi olmaktır. Bu nedenle İslambul surlarının içinde güzel bir yer satın alın ve Sefarethane'yi oraya taşıyın" emri üzerine harekete geçen sefir Mirza Hüseyin Han, 1866 Temmuz'unda İstanbul'un en güzel ve değerli bölgelerinden olan Bâbîâlî'ye bakan bir noktadan arsa satın almıştır. İtalyan bir mimar tarafından inşâ edilen ve büyükçe salonlarından, güzel odalarından bahsedilen iki katlı bina için "O dönemde saltanat sarayları hariç tutulacak olursa İstanbul'da İran sefarethanesi ile kıyaslanabilecek hiçbir yapı yoktu" denmektedir.⁵¹ Sultan Reşad döneminde sefarethane binasının arsası ile ilgili bazı meseleler gündeme gelmiştir. İran sefareti ile Düyûn-ı Umûmiyye binası arasındaki sefarete bitişik arsanın vakıf malı olduğu iddialarına İranlılar, kendilerine tahsis edildiğine dair şifahî deliller sunmuşlardır.⁵² Meselenin tahkik edilmesinin ardından söz konusu arsa padişah iradesi ile 17 Şubat 1912'de İran sefarete tahsis edilmiştir.⁵³ Bâbîâlî yakınlarındaki sefarethane binasının dışında konsololuğa ait bir tane daha

51 Han Melik Sasanî, *age*, s. 7-8.

52 Söz konusu arsaya dair Evkaf iddiaları ve Muzafferüddin Şah'ın İstanbul ziyareti esnasında mihmandarlığını yapan Tarhan Paşa'nın söz konusu arsanın padişah tarafından sefarete verildiğine dair şifahî söylemine dayanan İran sefaretinin cevabı hakkında bkz. BOA, ŞD, 196/46, 25 Z 1329 / 17 Aralık 1911. Arsanın sefarete geçişi ile ilgili sefir Sasanî'nin benzer söylemi için bkz. Han Melik Sasanî, *age*, s. 9.

53 BOA, İ MMS 146/8, Lef 5, 28 S 1330 / 17 Şubat 1912.

binadan söz edilmelidir. Osmanlı sultanının arsasını bağışladığı araziye sefir Muinülmülk kıymetli bir yalı yaptırmıştır. Boğaz'da/Bebek'te sefirin kullandığı yalı da ikinci konsolosluk binası olarak addediliyordu.⁵⁴

Osmanlı topraklarındaki İran konsolosluk/şehbenderhane teşkilatının başı olarak “İran sefaret-i kübrâsı”, Dersaadet'te İran devletinin temsilciliğini yapmaktadır. Dersaadet'teki Acemlerin hukukî ve ticarî haklarını korumakla görevli sefarethane, İstanbullu Acemlere hizmet verdiği gibi anavatanından gelen her düzeyde İranlı ile ilgilenmekteydi. İstanbul üzerinden hacca giden İran elitlerinden Emir Nizam Karagözlü söz konusu ilgi sebebiyle sefaret düzeyinde ağırlanmıştır. Karagözlü kaleme aldığı seyahatnamesinde açtığı İstanbul bahsinde sefarethaneye de yer ayırmış, Avrupa'daki sefaretleri de görmüş biri olarak “Bütün Avrupa'daki sefaretler içinde en iyisi İstanbul sefaretidir” şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.⁵⁵ Karagözlü'nün ifadelerine göre “müterciminden nâibine, ferraştan münşiye kadar oldukça geniş bir görevli kadrosu vardır. İstanbul'da ferraşlara ‘kavas’ deniyor. İstanbul sefaret teşkilatının yanı sıra Osmanlı'nın diğer bölgelerinde de birçok konsolosluk görevlisi var. Bu görevlilerin sayısı Avrupadakilerden daha fazladır ve Osmanlı'daki İran görevlileri devlete faydalı işler yapıyorlar.”⁵⁶ İhtişamussaltana Mirza Mahmud Han, Sultan Reşad döneminde İran devletinin temsilciliğini en uzun süre yürüten İstanbul sefiridir.⁵⁷ Sultan

54 Muhammed Hüseyin Ferahani, “Sefernâme-i Mekke”, *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, ed. Resul Caferiyan, Tahran 2011, I-VIII, c. V, s. 132.

55 Benzer bir kıyaslama ile İstanbul başkonsolosluğunun muteberliğine vurgu yapan sefir Sasanî'nin ifadesi için bkz. Han Melik Sasanî, *age*, s. 11.

56 Hacı Abdullah Emir Nizam Karagözlü, “Sefernâme-i Mekke-i Muazzama”, *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, ed. Resul Caferiyan, Tahran 2011, I-VIII, c. VII, s. 196.

57 Fransızca, Almanca ve Osmanlıca bilen İhtişamussaltana, 1911 yılında Berlin'den İstanbul'a geldi ve sekiz yıl boyunca Osmanlı başkentinde İran'ın temsilciliğini yaptı. Elçiliğine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Han Melik Sasanî, *age*, s. 9, 227-236. İhtişamussaltana'nın atamasının Sultan Reşad iradesiyle onaylanmasına dair bkz. BOA, İ.MBH, 4/35, Lef 2, 5 Za 1328 / 8 Kasım 1910.

Reşad ve VI. Mehmed'in sefir İhtişamussaltana'ya çok iyi davrandıkları⁵⁸, İttihad ve Terakki komitesi ile de iyi ilişkilere sahip İran sefirine İttihadçıların oldukça saygı gösterdiği bilinmektedir.⁵⁹ İstanbul'daki İran sefareti teşkilatı ve görevlilerini gösteren aşağıdaki tablo, yaklaşık 10 yıllık Sultan Reşad döneminin ortalarında, Dersaâdet Acemlerinin resmî temsilci ve hâmililerinin kimliklerini ortaya koymaktadır. Osmanlı evraklarında 1913 Nisan'ında 'ceneral konsolos' olarak adı geçen Mirza Ali Taki Han İftiharuletibbonun kim olduğu ve ne kadar süre görevde kaldığı henüz tespit edilememiştir.

GÖREV	ŞAHIS
Konsolos Ceneral	Mirza Ali Taki Han İftiharuletibbona
Viskonsul	Mirza Ali Ekber Han
Cenereal Konsolato Mahkeme Reisi	Seyyid Cevad Bey
Konsolato Baştercümanı	Mehmed İbrahim Bey
Tercüman	Ahmed Ali Bey
"	Hacı Hüseyin Han
"	Muhammed Ali Bey
Şansölye	Mirza Hüseyin Bey
Başkâtip	Mirza Ali Bey
Kâtib-i pasaport dairesi	Mirza Ali Ekber Han
"	Mirza Naib Bey
"	Mirza Hüseyin Han
Kavas	Mir Ali Ekber
"	Muhammed Ali
"	Abdullah
"	Hacı Ahmed
"	Kostaki
Kapıcı - Hapishane memuru	İstegan

Kaynak: BOA, HR.H 503/5, 30 Mart 1329 / 12 Nisan 1913.

58 Dersaâdet İran sefir-i kebiri İhtişamussaltana Mahmud Han'a murassa iftihar nişanı verilmesine dair bkz. BOA, MV 260/86, 24 Zilkâde 1337 / 21 Ağustos 1919.

59 Han Melik Sasanî, *age*, s. 9-10. Hatta sefir Sasanî'ye bakılırsa, İhtişamussaltana'nın Alman yanlısı ve Osmanlı dostu imajı, müttefik devletler sefarethaneleri ile İran sefarethanesi arasında bir soğukluk oluşmasına neden olmuştur. Bkz. Han Melik Sasanî, *age*, s. 16.

Kurulduğu andan itibaren vatandaşlarının haklarını korumak için İstanbul'da yaşayan Acemleri ve Osmanlı makamlarında onlarla ilgili gelişen her türlü durumu takip eden İran sefareti, bu görevini Sultan Reşad döneminde de sürdürmüştür. Örneğin iki İranlının kavgası üzerine Osmanlı makamları tarafından derdest edilen vatandaşlarının hakkını korumak üzere devreye girip, vatandaşlarının kendilerine teslimini istemiştir.⁶⁰ Devreye girdiği vak'alarından bir diğeri ise Samatya'da Karakol yokuşunda ikâmet eden İran tebasından Simon veledi Agop Hekimyan'ın müracaatıdır. İran vatandaşı olan oğlu Mardirus'un askere alınmasına itiraz eden baba, Osmanlı makamlarına yaptığı müracaatlardan karşılık alamayınca bağlı bulunduğu sefareti devreye sokmuştur.⁶¹ Görüldüğü üzere, Acemlerin devletle karşı karşıya geldiği alanların hemen hepsinde sefaret, temsilcileri olarak devreye girmiştir. Bu alanlar vatandaşlık hukuku çerçevesinde hangi mahkemelerde yargılanacakları ya da Osmanlı vatandaşları ile evlilikleri, miras/tereke işlerinin görüleceği makamlar, temettü vergisi, tâbiyet değişiklikleri gibi birbiriyle nispeten alâkalı birçok meseleden oluşmaktadır. Her biri müstakil olarak ele alınmayı hak eden bu mevzular makalenin sınırlarını aşacağı için burada yer verilmeyecektir. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın İttihad-ı İslâm siyasetini gerekçe göstererek I. Dünya Savaşı esnasında bütün İranlıların silah altına alınmasını emretmesiyle ortaya çıkan Acemlerin Osmanlı ordusuna alınması meselesi ise Sultan Reşad dönemine has yeni bir mesele olarak özellikle zikredilmelidir.⁶²

60 BOA, DH. EUM THR 35/19, 22 Ca 1328 / 1 Haziran 1910.

61 Bu konuda İran sefirinin kaleme aldığı evrak için bkz. BOA, HR. İD 122/13, Lef 3, 16 M 1331 / 26 Aralık 1912.

62 İstanbul'da yaşayan zengin İranlıların büyük meblağlar karşılığında askere alınmaktan muaf tutulup geri kalanların Irak ve Suriye cephelerine sürülmesi iddiası ve İranlıların askere alınması meselesine dair ayrıntılar için bkz. Han Melik Sasanî, *age*, s. 25-26, 88-89; Samsun İran karperdazının İranlıların askere alınma çağrısını, İran'ın tarafsızlığını ihlal edeceği gerekçeyle uygulamaya koymak istememesi hakkında bkz. Filiz Dıñoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde İranlı Olmak: Samsun Acem Topluluğu", *Osmanlı'da Şehir Vakıf ve Sosyal Hayat*, ed. Kerim İlker Bulunur - Fatih Bozkur - Mahmut Cevat İzgi, İstanbul 2017, s. 271.

Dersaâdet'teki Acemlerin kurumsal varlık gösterdikleri alanlardan birisi de topluluğun okul çağındaki çocuklarının eğitimi için açılan debistândır. 1884'te sefir Muinülmülk Farsça öğretmek için Yıldız Hanı'nda kiraladığı iki odada İranlı çocukları toplar. Bir yıl sonra Kadırga'da bir ev kiralanarak mektep oraya taşınır. Mektebin reisliğini aslında bir tacir olan, ancak İranlı çocukların eğitimine çok önem veren Hacı Rızakuli Horasanî yapıyordu. Daha sonra Debistân-ı Farisî, Sultanahmet'teki binasına taşınır. Bu binayı 1900'de İran Hastahanesi'ne terk edince mektep, dokuz yıl boyunca hizmet vereceği Beyazıt meydanı civarındaki Hacı Mirza Hasan Han Habirülmülk'ün evine nakledilir. 1909'daki yangının ardından Beyazıt Meydanı'nda kiralanın başka bir evde faaliyetini sürdürür.⁶³

Kuruluşundan birkaç yıl sonra okulu ziyaret eden Ferahani, yüzlerce öğrencisi ile yemekhanesinden çalışanlarına kadar birçok ayrıntı vererek anlattığı okulu oldukça beğenmiştir. Hatta “eğer böyle devam ederse zamanla tam bir terakkî kaydedilecek ve İranlıların dışarıdaki gururları olacaklar” demiştir.⁶⁴ Başlangıçta iki sınıfa ayrılmış 30 öğrenciden müteşekkil okul, zaman içinde sekiz sınıfta 100'ü aşkın öğrencinin eğitim gördüğü bir mekân haline gelmiştir. Bu durum Osmanlı başkentindeki İranlıların sayısının artmasıyla doğrudan ilişkili olmalıdır. Ders müfredatında Arapça, Farsça, Fransızca derslerin yanında tarih, coğrafya, hesap, hendese, cebir ve mukabele dersleri yer alıyor ve mektep, orta mektepler seviyesinde kabul ediliyordu. Mektebin masrafları öğrenci velileri tarafından karşılanıyor ve yılda iki kez sefarette düzenlenen konserlerden elde edilen gelir de Debistân'a bağışlanıyordu. Mektebi sürekli olarak sefaretle organize bir şekilde yönetmek için bir encümen seçilir ve mektebin bütün işleri ile bu encümen ilgilenirdi.⁶⁵

63 Han Melik Sasanî, *age*, s. 81-82.

64 Ferahani'nin öğrenci sayısı olarak verdiği 600 rakamı bu bilginin güvenilirliğini düşündürecek oranda yüksek bir rakamdır. Daha sonra mektep hakkında bilgi veren sefir Sasanî 100 rakamını verecektir. Muhammed Hüseyin Ferahani, *age*, s. 266.

65 1885 yazında İstanbul'da olan Ferahani'nin okul hakkında verdiği bilgiler için bkz.

İran Mektebi'nin parlak günlerinin Sultan Abdülhamid dönemine tesadüf ettiği, Sultan Reşad döneminde ise nispeten kötüleştiği görülmektedir. Bu duruma şahit olan sefir Han Melik Sasanî okulun perişanlığını şöyle ifade etmiştir:

*“1917 yılının içinde bulunduğumuz şu günlerde İran Mektebi'nin yalnızca bir sınıfta 14 öğrencisi var ve yalnızca Amme cüzü okuyorlar. Bu zavallı çocukların hepsi Türkiye'de doğdukları ve Farsça bilmedikleri için kendi aralarında bile Türkçe konuşuyorlar. Mektebin muallimi ve müdürü bir Mevlevî dervîşi; günde birkaç saatliğine geliyor, kendince ney üflüyor ve Mesnevî'den birkaç beyit okuduktan sonra gidiyor. İranlı çocukların hepsi mahallî mekteplere gidiyor ve Farsça öğrenemedikleri bir yana, üstelik Osmanlı ders kitaplarının etkisiyle İrandan soğuyor ve uzaklaşıyorlar. Mektebin birçok odası var ve hepsi de boş. Milletın sorumluları, esnaf önde gelenleri ve İranlı serse-rilerin reisleri evlerine gitmedikleri geceler çeşitli eğlence aletleri ile mukaddes mektebe geliyorlar ve sabahlara kadar eğleniyorlar.”*⁶⁶

Dersaâdet Acemlerinin sağlık meselelerine köklü bir çözüm üretmek ve hastalıklarını tedavi etmek amacıyla hastane kurma düşüncesi, 1900 yılında Muzafferuddin Şah'ın İstanbul ziyareti esnasında hayata geçirilebilmiştir. Şah'ın bir hastane tesis edilmesi durumunda 500 tümen yardımda bulunacağını buyurmasıyla Sultanahmet civarında okul olarak kullanılan bina, hastaneye çevrilmiştir. Hastane bu nedenle Muzafferiyeye Hastanesi olarak isimlendirilmiştir.⁶⁷ İki yıl boyunca İran şahının yardımları ile ayakta duran hastane, yardımların kesilmesi üzerine İranlıların Hayriye

Muhammed Hüseyin Ferahani, *age*, s. 265-266. Okulun masraflarını karşılayan velilerin çoğu Azeri kökenli İranlı esnaf olmalıdır. Bu esnaf saltanattan azledildikten sonra İstanbul'a gelmek zorunda kalan Muhammed Ali Şah'a havuzlu ve fiskiyeli büyük bir avlusu olan İran Mektebi'nin tahsis edilmesine karşı çıkmıştır. Meclisi bombalayıp Meşrutiyet taraftarları ile çatışmış sâbık şahın İran Mektebi'nde kalmasını onaylamıyorlardı. Bu itiraz için bkz. Han Melik Sasanî, *age*, s. 32.

⁶⁶ Han Melik Sasanî, *age*, s. 82-83.

⁶⁷ Muzafferiyeye Hastahanesi ismiyle anıldığı bir kayıt için bkz. BOA, DH. KMS 25/34, 24 Ş 1332 / 18 Temmuz 1914.

Encümeni'nin topladığı paralarla idare edilmiştir.⁶⁸ Dersaâdet'teki ecnebi hastane ve sıhhiye müesseselerinin isimlerinin sayıldığı cetvelde İran sefareti hastanesi, kayıtlarda Düyûn-ı Umûmiyye bitişiğindeki İran Hastanesi olarak anılmaktadır.⁶⁹ Bu kayıt hastanenin sefaret binasında hizmet verdiğini göstermektedir. 1900 tarihli *Hariciye Salnâmesi*'nde İran sefareti teşkilatı altında kaydedilen 4 tabip de hastanenin sefarethanede faaliyetini sürdürdüğüne işaret etmektedir.⁷⁰ Bununla birlikte 1913'teki sefaret teşkilatında tabiplerin anılmaması, hastanenin başka bir yere taşındığını düşündürmektedir.⁷¹ Hastanenin I. Cihan Harbi öncesinde Avusturyalı rahibeler tarafından idare edildiği için son derece düzenli ve temiz olduğu, savaş döneminde ise eski düzeni olmasa da İranlıların kendi imkânları ile hizmet vermeyi sürdürdüğü ifade edilmektedir.⁷²

Osmanlı pâyitahtında mukim İranlıların en önemli ihtiyaçlarından biri de İstanbul'da vefat edenlerin defni için Osmanlı topraklarında bir ebedî istirahatgâh hazırlanmasıdır. Bu nedenle Dersaâdet'teki Acemlerin Karacaahmet'te Seyid Ahmed Deresi'ndeki müstakil kabristana kavuşması da Sultan Reşad döneminden önce gerçekleşmiştir.⁷³ Ancak Sultan Reşad döneminde söz konusu kabristanın arazisiyle ilgili hukukî bir durum ortaya çıkmıştır. Kabristan kurulurken arazisinin bir kısmı yabancılara toprak satışının yapılamaması nedeniyle Vasil Sevacoğlu adına alınmıştı.

68 Han Melik Sasanî, *age*, s. 83; Ayrıca Validehanlı tüccarların hastanenin durumunu da değerlendirdiği bir toplantı için bkz. BOA, ZB 27/47, 6 Ra 1325 / 19 Nisan 1907.

69 BOA, HR.HMŞ.İŞO 79/12, Lef 6, 5 Mayıs 1318 / 18 Mayıs 1902.

70 Salnâme-i Hariciye, 1318/1900, s. 283.

71 BOA, HR.H 503/5, 30 Mart 1329 / 12 Nisan 1913.

72 Han Melik Sasanî, *age*, s. 84; Muzafferiyâ Hastahanesi'nin savaş döneminde de İstanbullu Acemlere hizmet verdiği ve Dersaâdet Acemlerinin kurumsal mekânları arasında sayıldığı bir belge için bkz. BOA, DH. KMS 25/34, 24 Ş 1332 / 18 Temmuz 1914.

73 Seyid Ahmed Deresi'ndeki Acem kabristanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, "Üsküdar'da İranlılar ve İran Mezarlığı", *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, İstanbul 2007, s. 195-212.

Söz konusu arazinin İranlı Mirza Şefî'ye devri esnasında Vasil vefat etmiş, devir teslim işlemi yarım kalmıştır. Balkan savaşlarının patlak verdiği esna- da işlem tamamlanamamış ve bir süre askıda kalan tapu meselesine, Evkaf İdaresi kabristana el koymaya karar vererek müdahil olmuştur. Hatta sava- şın sonlarına doğru araziye ekim yapmak üzere birine kiraya vermiştir. Ab- baskuli Han, Evkaf İdaresi'ne giderek bu arsaların İranlılara ait olduğunu ispatlamış ve Evkaf mecburen geri adım atmıştır.⁷⁴

Sultan Abdülhamid döneminde Dersaâdet Acemlerinin kurumsal var- lık mekânları olan okul, kabristan ve mektep için 'sûret-i daimede' vergi muâfiyeti tanınmıştı.⁷⁵ Bu muâfiyetler, devletin sosyal hizmet politika- sının yanı sıra Sultan Hamid'in ittihad-ı İslâm politikasının bir uzantısı olarak tanınmış olmalıdır. Ancak Sultan Reşad döneminde bu kurumlar- dan vergi talep edilmesi bir önceki dönem siyasetinin devam ettirilme- diğini göstermektedir. Osmanlı Devleti ile İranlıları karşı karşıya getiren yeni dönem vergi talepleri, devrin iktisadî şartlarındaki sıkıntılarla doğ- rudan alâkalı olabileceği gibi Sultan Abdülhamid dönemindeki politika- ların aksi istikâmetinde hareket edilmesi ile de alâkalı olabilir. İranlılar daha önceki dönemlerde tanınan muâfiyetlerin kazanılmış hak olarak görülmesinde ısrar etmişlerdir, ancak bazı meselelerin 1920'lerde sefirlik vazifesini ifâ eden Han Melik Sasanî döneminde bile çözüme kavuşturul- lamamış olduğu görülmektedir.⁷⁶

74 Han Melik Sasanî, *age*, s. 84-85.

75 Bu husustaki padişah iradesi için bkz. BOA, İrade-i Husûsî, 109/95, 20 C 1321 / 13 Eylül 1903.

76 Han Melik Sasanî, *age*, s. 85.

Dersaâdet Acemlerinin Siyasî, Sosyal ve Dinî Merkezi: Validehan

Aşağıda ayrıntılarıyla anlatılacağı üzere Muharrem törenlerinin merkezi olarak anılan Validehan, aslında 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde birçok İranlının tanıştığı, görüştüğü, haberleştiği bir merkez konumundadır. İranlı rejim muhaliflerinin İstanbul karargâhı olarak da tanımlanan Validehan, siyasî ve sosyal bir baskı grubunun merkezi haline dönüşmüştü.⁷⁷ Sefir Han Melik Sasanî'nin hâtıratındaki çarpıcı ifadeler, Validehan'ın etkinliğini göstermesi bakımından oldukça kıymetlidir: “İranlı tüccarların merkezi olan Validehan'da şahıslara ünvan verildiğine ve buradan başkonsolos tayin edildiğine, istenilmeyen bir konsolos tayin edildiğinde konsolosluk işlerinin hemen Validehan'a intikal ettirilebileceğine”⁷⁸ dikkat çekmiştir. Validehan ve diğer hanlardaki büyük/zengin İranlı tacirler, başta *Ahter* olmak üzere gazetelere malî destek sağlamış, İstanbul'daki Farsça neşriyata katkıda bulunmuştur.⁷⁹ *Ahter* kadar uzun soluklu olmasa da İstanbul'da yayınlanan Farsça gazetelerden *Şems* ve *Surûş*'un da destekçisi İranlı tacirlerdir.⁸⁰

İran'da, 1908'de meclisin bombalanmasının hemen akabinde İstanbul'da kurulan Encümen-i Saâdet, toplantılarını Validehan'da yapmıştır.⁸¹ Validehan merkezli muhaliflerin sivil oluşumu olan “Encümen-i Saâdet-i İraniyân-ı Mukîm-i İstanbul”, İran içindeki ve dışındaki çeşitli Meşrutiyet merkezleri ile iletişim halinde idi. İran'ın toprak bütünlüğünü korumak, istikrar ve düzeni

77 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Rıza Kurtuluş, *agt*, s. 193-202.

78 Han Melik Sasanî, *age*, s. 17.

79 Zarinebaf, “Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Modernite ve Meşrutiyet”, *Toplumsal Tarih*, İstanbul 2007, S. 166, s. 28.

80 “*Şems*'in sahibi ve editörü Şems Kitaphanesi'nin de sahibi olan zengin tüccar Seyyid Hasan Tebrizî'dir” ifadesi kullanılsa da Hasan Tebrizî bir tüccardan ziyade gazeteci kimliği ile öne çıkmaktadır. Bu ifade için bkz. John Gurney, “E. G. Browne and the Iranian Community in Istanbul”, *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. T. Zarcone - F. Zarinebaf - Shahr, IFEA/IFRI, Istanbul-Téhéran, 1993, s. 167.

81 John Gurney, *agm*, s. 165; Encümen-i Saadet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hodjatollah Joudaki, “L'Anjoman-e Saadat Des Iraniens d'Istanbul”, *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. T. Zarcone - F. Zarinebaf - Shahr, IFEA/IFRI, Istanbul-Téhéran, 1993, s. 85-90.

sağlamak amacıyla hareket eden bu yapı, kitlesel gösteriler organize etmiştir. 1908 Ekim’inde Validehan’da iki büyük miting ile kasım ayında Beyoğlu Odeon Sineması’nda yapılan büyük toplantılar oldukça ses getirmiştir. Prens Sabahattin’in başkanlık ettiği Beyoğlu Odeon Sineması’ndaki toplantıya birçok yabancı ülke temsilcisi de destek vermiştir. “Zinde bâd âzadî! Morde bâd istibdâd! (Yaşasın özgürlük! Kahrolsun istibdad!)” sloganlarıyla biten toplantı, encümenin İttihad ve Terakki Cemiyeti ile olan güçlü bağları sayesinde onların himâyesinde gerçekleşmiştir. Bu arada İstanbul’da oturan kadınlar, Tebriz’deki kadın komitesinin bir şubesini, “Komite-i Nisvân-ı İranî-yi Mukîmîn-i İstanbul”u kurmuşlardır. Halka yönelik konferanslar düzenleyip, bildiri ve broşür dağıtan “Encümen-i Biraderân-ı İranî” (İranlı Kardeşler Birliği)’yi de İstanbul’daki Acem sivil örgütlenmeleri olarak zikretmek gerekir.⁸² Tüm bu sivil oluşumların Meşrutiyet’in sağladığı özgürlükçü ortamın meyveleri olduğu vurgulanmalıdır. Osmanlı basınının hararetle takip ettiği Tebriz direnişi haberleri de İran hürriyetperverânlarına verilen desteğin bir yansıması olmalıdır.⁸³ Tüm gelişmelerin ardından ‘taklid-i seyf’ ederek cülûs eden V. Mehmed Reşad hem Osmanlı sultanı hem de Müslümanların halifesi idi.⁸⁴ Herhalde Sultan Reşad’ın tahta geçişini bir kasîde ile tebrik eden Cambridge Üniversitesi Farsça hocası Şeyh Hasan Tebrizî, yeni padişahın

82 Rıza Kurtuluş, *agt*, s. 196-97. İran’daki şahın kadınlara zulmüne dikkat çekip bunun engellenmesi hususunda kamuoyu oluşturmaya çalışan Komite-i Nisvân-ı İranî-yi Mukîmîn-i İstanbul’un çeşitli ülke imparatoriçe ve kraliçelerine çektikleri bir telgraf için bkz. *Şems*, 14 Şaban 1326 / 11 Eylül 1908, nr. 1, s. 8.

83 Bu haberlerden bazıları için bkz. *Sabah*, nr. 6834, 7 N 1326 / 3 Ekim 1908, s. 3; nr. 6835, 8 N 1326 / 4 Ekim 1908, s. 3. İstanbul’da mukim İranlıların bir İttihad cemiyeti kurarak Settarhan’a destek için mühim bir para topladıkları ve bu noktada Debistan’daki İranlı talebelerin dahi katkıda bulunduğu dair bir haber için bkz. *Şems*, 8 Şaban 1326 / 5 Eylül 1908, nr. 1, s. 8.

84 Sâbık sultan Abdülhamid’in hilâfetinin meşruluğu tartışmasını başlatanlar Sultan Reşad’ın hilâfetini de gündeme getirmişlerdir. Osmanlı makamlarının bu konudaki hassasiyeti, V. Mehmed’in hilâfetinin meşrû olmadığı yönündeki yayınları dolayısıyla Mısır ve Hindistan matbuatına getirilen yasaklamalarda görülmektedir. BOA, DH. MDK 152/18, 18 Ca 1327 / 7 Haziran 1909.

İran özgürlük hareketinin destekçisi olacağını hesap ederek kasîdesini kaleme almıştı.⁸⁵ Nitekim Rusların 1911’de İran’a müdahalesi üzerine Encümen-i Saâdet, Sultan Reşad’ın İstanbul’unda yeniden aktif hale gelmişti.⁸⁶

İranlıların “Maderhan” da dediği Validehan, sadece siyâsî muhalifler değil, İstanbul’a yolu düşen her İranlı için misafirhane özelliği ile her dönem öne çıkmıştır.⁸⁷ Bu bağlamda Validehan’da ikâmet eden Said Efendi’nin handa konaklaması şaşırtıcı değildir, ancak Said Efendi’nin bir imam olarak Tuzla’da oturan İranlı Ahmed ile Osmanlı vatandaşı Behice’nin nikâhını kıyması ilginçtir. Said Efendi bu türden nikâhları kıyan yegâne imam değildi elbette, çünkü İranlılarla Osmanlı vatandaşlarının evlenme yasağı olmasına rağmen birçok evlilik gerçekleşmiştir. Tuzla’da oturan İranlı Ahmed, nikâhı nerede ve nasıl kıydırdığı ile ilgili sorgulamasında, Validehan’da sefarethanenin imamı kisvesine bürünen Said Efendi isimli bir hocanın kıydığını söylemiştir. “Sahte” imam Said Efendi’nin bu işi epeydir yaptığı anlaşılmaktadır. İranlı Ahmed, 15-17 sene önce pederinin nikâhını da kıyan bu imamı sefarethane imamı zannettiği için sefarethaneye haber verme ihtiyacı hissetmemiştir.⁸⁸ Sefarethane imamı olmayan Said Efendi’nin yasak olan İranlı-Osmanlı evliliklerinin nikâhını gerçekleştirme suçundan dolayı cezalandırılması istenmiştir.⁸⁹ Acem-Osmanlı evliliği meselesi ile ilgili

85 Cambridge’ten gelen cülûs tebrikatı için bkz. BOA, İ.HUS 176/62, 21 Ca 1327 / 10 Haziran 1909.

86 Rıza Kurtuluş, *agt*, s. 197.

87 İstanbul üzerinden hacca gitmeyi tercih eden İranlı hacıların konaklama mekânlarından biri de Validehan’dı. Hacıların İstanbul’daki konaklama mekânları ve İstanbul hakkındaki izlenimlerine dair son dönemde yapılmış vasıflı bir çalışma için bkz. Güllü Yıldız, “İranlı Hacıların Gözüyle İstanbul’u Temaşa”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 51, Aralık 2016, s. 135-160. Aynı yazarın hacıların İstanbul bahçelerine dair izlenimlerini aktardığı bir çalışma için bkz. “‘Sayr u Safa’: Gardens of Istanbul in Persian Hajj Travelogues”, *Travellers in Ottoman Lands: The Botanical Legacy*, May 13-14 2017, Edinburg (Basılmamış tebliğ metnini benimle paylaşan Güllü Yıldız’a müteşekkirim).

88 BOA, DH. İUM 19-23/5-72, Lef 2, 16 Şaban 1333 / 29 Haziran 1915.

89 BOA, DH. İUM 19-23/5-72, Lef 1, 22 Haziran 1331 / 5 Temmuz 1915.

yeterli olmasa da bir literatürden söz edilebilir.⁹⁰ Ancak Dersaâdet Acemlerinden kaç kişinin bir Osmanlı vatandaşı ile hayatını birleştirmeye karar verdiğine dair elimizde düzenli veriler bulunmamaktadır. Topluluk içindeki evli-bekâr oranı ya da Dersaâdet Acemlerinin ne kadarının düzenli bir aile hayatı sürdürdüğünü tespit edecek verilerden de yoksunuz. Bu bilgi kıtlığı, müstakil örnekler üzerinden bazı fikirler edinmeye sevk etmektedir. Örneğin 1916 Temmuz’unda aldığı ikâmet tezkiresinden Mehdi Efendi’nin Servet ve İsmet isimli zevceleri ile Muhterem, Hatice, Masume ve Mehdi Abdullah adlı çocukları olduğunu bilebiliyoruz.⁹¹ Bu ve benzeri müstakil örnekler, Dersaâdet Acemlerinin eş sayısı ya da ortalama çocuk sayısına dair bilgilerimizi arttırmanın ötesinde topluluğun hane hayatına dair belirgin bir yargıya vardırmaktan uzaktır.

Dersaâdet Acemlerinin Matem Merasimi

İranlı Şiîler Büyük Validehan’ı bir merkez yapmışlar ve Muharrem ayını bu hanın birinci avlusundaki Mescid-i İrânîyân’ın etrafında cereyan eden büyük bir merasim durumuna getirmişlerdir.⁹² Hatta kanlı ve sert bir mahiyeti olan, bu sebeple bilhassa yabancıların görmeye gittikleri bu

90 Evlenme yasağına ilişkin bkz. Karen M. Kern, *Imperial Citizen: Marriage and Citizenship in the Ottoman Frontier Provinces of Iraq*, Syracuse University Press, 2011; İbrahim Serbestoğlu, “Öteki Perspektifiyle Osmanlı Kadınının İranlılarla Evlenme Yasağı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 20, 2012, s. 213-222.

91 BOA, DH. EUM ECB 32/13, Lef 51, 16 Mart 1337 / 16 Mart 1921.

92 Validehan tüccarlarının Muharrem alaylarını maddî-manevî destekledikleri bilinmektedir. Muharrem taziyelerinin İstanbul’da revaç bulmasını sağlayan Hacı Mirza Safa, Validehan’ın etkili tüccarlarından Tebrizli Hacı Mir Ağa’nın yakın dostuydu. Hacı Mirza Safa ne zaman İstanbul’a gelse tacirin Validehan’daki odasında kalır ve tacirin kazancının bereketi için duâ ederdi. Validehan’da kaldığı süre boyunca İstanbul’daki ulemâ ve meşâyih ile temaslarda bulunurdu. Bu temaslari sayesinde İstanbul’da her sene Muharrem’de yapılan taziyelerin revaç bulmasını sağladı. Hacı Muhammed Ali Pirzâde, *Sefernâme-i Hacı Pirzade*, ed. Hafız Ferhan Fermaniyân, Tahran 1965, c. II, s. 87, 113.

‘gösteri’, seyahatnamelerde ve seyyah rehberlerinde vurgulu bir şekilde yer almıştır.⁹³ Geçen yüzyılın sonlarında İstanbul’da yaşayan G. des Godins de Souhesmes, Büyük Validehanı’nda şahit olduğu böyle bir ayini anlatmıştır. O gece burada toplam 8000 seyirci arasında oldukça çok sayıda Avrupalı sosyete kadınının bulunduğunu da belirtmiştir.⁹⁴ Her ne kadar bu rakamın sıhhati tartışmalı olsa da Muharrem törenlerini büyük bir kalabalığın izlediği muhakkaktır. Örneğin *Sabah* gazetesi, 1910 yılında gerçekleşen 10 Muharrem matemini satırlarına şu şekilde taşımıştır:

“...Birinci deste saat 12’de Mercan’da Caferiye Hanı’ndan çıkıp mersiyeler okuyarak Valide Hanı’na gitmiştir. İkinci deste Katırcı Hanı destesiyle adâtan olduğu üzere gündüzün Yıldız Hanı’na giden Valide Hanı destesi birleşerek saat yarımında Valide Hanı’na gelmişlerdir. Üçüncü deste yarım raddelelerinde Vezir Hanı’ndan Çemberlitaş, Çarşı Kapısı, Beyazıt ve Mercan tarikiyle Valide Hanı’na gitmişler ve bu sırada Beyazıt meydanında Harbiye Nezareti önünde tevakkuf ederek da’vât-ı me’sûre tilavet edilmiştir. Dördüncü Tahtakale destesi saat ikide mezkur hana vürûd etmişlerdir. Debistân-ı İraniyân şakirdânı dahi Valide Hanı’nda ellerinde müzeyyen fanuslar bulunduğu halde latif sadalarıyla mersiyeler okuyarak icra-yı matem eyledikleri gibi Valide Hanı’na gelen desteler bir daire dahilinde devreyleyerek icra-yı matem eylemişlerdir. Bu merasim hitâm bulduktan sonra Meşrutiyetperver padişahımız Sultan Mehmed Han hazretlerinin temâdi-i ömr-i şevket-i hazret-i hilafet-penâhileri da’vât-ı hayriyyet âyâtı tekrar yâd ve tizkâr eylediği gibi Meşrutiyetperver İran Şahı şehametlü Mirza Ahmed Şah hazretlerinin devam-ı afiyeti temenniyâtı dahi tizkâr olunmuş ve nail-i Meşrutiyet olan devleteyn-i aliyyeteynin te’âli-i şevket ve terakkiyâtı duâsıyla matem hitam bulmuştur.”⁹⁵

93 Validehan’ın anlatıldığı bir İstanbul seyahatnamesinde “İranlıların Ayini” başlığı ile özel bir bölüm vardır. Bkz. Ernest Manbory, *İstanbul Rehber-i Seyyahîn*, İstanbul 1925, s. 104.

94 Semavi Eyice, “Validehan”, *DİA*, c. 6, İstanbul 1992, s. 517.

95 *Sabah*, 10 Muharrem 1328 / 22 Ocak 1910, S. 7304, s. 3 (vurgular bizim).

Söz konusu matem merasimi, Sultan Reşad tahta geçtikten sonra yapılan ilk Muharrem tâziyesi olduğu için padişaha ve Meşrutiyet'e vurgu yapan bir sûretle bitirilmiş olmalıdır. Yine merasimin sonunda İran şahı ve Osmanlı sultanının varlığına, ömürlerinin uzun olmasına ve her iki devletin de terakkîsine dair yapılan duâlar dikkat çekicidir.

İran sefiri Han Melik Sasanî, İstanbul'da ravza okuma (ağıt yakma) meclisleri düzenlense de, İstanbul'daki İranlıların Aşura gününde alenen ezâ (tâziye) merasimlerinde bulunmadıklarını söyleyerek Osmanlı pâyitahtındaki merasimin İran'a nisbetle sınırlı kaldığına vurgu yapmıştır. Sonraları İranlılar ezâ merasimlerini yaygınlaştırmak ve kama vurmak için Muharrem ayının başından itibaren Validehan'da büyük bir çadır kurmuşlardır. Geceleri bir taraftan ravza okurken diğer taraftan zincir vurma grupları ellerinde bayraklar ve meşaleler olduğu halde yürüyüş yapıyorlardı. Aşura gecesinde ise güneş batarken kefen giyinip, başlarına kama ile vuruyorlardı. İstanbul gibi, içinde her milletten insanın yaşadığı bir şehirde, bu şekilde merasim düzenlenmesinin temâşâ mevzusu olacağı şüphesizdi.⁹⁶ Validehan'daki Muharrem törenlerine sadece elçilik tarafından davet edilenler değil, bu handa yaşayan tüccarların davet ettiği müşterileri de katılıyordu. Tüccarlar müşterileri için odalarını ya da dükkânlarını hazırlayıp çeşitli ikramlarda bulunuyorlardı.⁹⁷

Muharrem matemlerine 40-50 kadar İranlı, bilfiil kan akıtıcı olarak iştirak ederdi. Matemden bir gün evvel Validehan'a 15-20 bileyici gelir, akşama kadar bıçak, hançer bilerdi. Mateme iştirak edecekler bu bıçak ve hançerler ile kendilerini başlarından, yüzlerinden yaralar, kan

96 Han Melik Sasanî, *age*, s. 85-86; Muharrem törenleri hakkında ayrıca bkz. *Sefernâme-i Hacı Pirzade*, c. II, s. 113-114.

97 Erika Glassen, "Muharram Ceremonies (Azadari) in Istanbul at the End of the XIXth and the Beginning of the XXth Century", *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. T. Zarcone - F. Zarinebaf - Shahr, IFEA/IFRI, İstanbul-Téhéran, 1993, s. 119.

akıtırlardı.⁹⁸ Muharrem alayı, yaklaşık üç saat süren bir yürüyüş yapardı. Validehan'dan çıktıktan sonra İranlıların yoğun olarak kaldığı diğer hanlara uğrardı ki, Çemberlitaş'taki Vezir Hanı bunların başında gelirdi.⁹⁹ Validehan'daki gece merasiminin ertesi günü Üsküdar'daki Seyyid Ahmed Deresi'ndeki hangâh/tekkelerinde matem merasimini tamamlarlardı.¹⁰⁰ Muharremin 10. gecesi Validehan'da matem cinzbesini arttırmak için yetenekli hatib ve din adamları toplanan ahâliye hitap edip, duâlar ederlerdi. 1912 Ocak'ına rastgelen taziye merasimini Şeyh Hacı Esedullah Mamkani yönetmiş ve İran'ın içinde bulunduğuş çalkantılı durumu da vaazına yansıtip, toplananları etkilemişti. Bu matem i izleyen Osmanlı basını hadiseyi "İki matem - Nevha ve Nedbe" başlığı ile sütunlarına taşımıştı.¹⁰¹ Dersaâdet Acemlerinin dinî yaşantısının net olarak görüldüğü

98 "...Bu arada bir demir sopa ucuna takılmış zincirli topuzlar ile de sırtlarına vururlardı. Ayin yapılırken siyah birer gömlek giyerler, topuzlu zincirler ile kan akıtacaklar bu gömleklerin arkalarını üçgen şeklinde açık bırakırlardı. Saç ve sol omuzlarından aşırarak sırttaki açıklığa vuran zincir uçlarındaki topuzlar vücudun o kısmını zedeler ve oradan kan çıkma-ya başlardı" Bkz. M. N. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. II, s. 222.

99 Erika Glassen, *agm*, s. 124. "...Tahtakale'de Tanburacı, Bayezid'de Caferiye, Mahmudpaşada Yıldız, Tavukpazarı'nda Vezir, Çakmakçılar Yokuşu'nda Sünnüllü hanlarından akşam üzeri desteler çıkarak mersiyeler kıraat ve icra-yı matem etmekte oldukları halde Çakmakçılar Yokuşu'ndan Validehanı'na gelerek ifa-yı merasim-i matem etmişlerdir. Desteler, duâlar kıraatıyla ordu-yı Osmanî'nin muzafferiyâtı temenniyâtında bulunmuşlardır. İşbu merasimde İran sefaret erkânı ve memurini, ve Almanya, Avusturya, Amerika, İtalya sefaretleri memurininin bazılarıyla mezkur sefaretlerden tavsiye ile gelmiş zevat ve hizmet-i saltanat-ı seniyyede müstahdem Almanyalı zabitan hazır bulunmuşlardır..." *Sabah*, 10 M 1333 / 29 Kasım 1914, S. 9051, s. 4.

100 Osmanlı basınında merasim-i matem hakkında çıkan haberler için bkz. *Sabah*, 10 M 1335 / 7 Tsani 1916, S. 9690, s. 4; *Sabah*, 10 M 1334 / 18 Tsani 1915, S. 9406, s. 2; *Sabah*, 10 M 1331 / 20 Decembre 1912, S. 8353, s. 3; *Sabah*, 10 M 1327 / 2 Şubat 1909, S. 6952, s. 4; *Yeni İkdâm*, 1 Ocak 1912, S. 651, s. 2.

101 "...Validehanı'ndaki meclis-i garrâda ifâ-yı mevâiz-i hikemiyye eden ve nesâyih-i hakimânede bulunan ahrâr-ı ulemâdan Hacı Şeyh Esedullah Mamkani hazretlerinin ifadât-ı mürşidâneleri cidden kalb-i acizânemle sair huzzâr-ı kirâma pek ziyade tesirât-ı hasene bahş eylemiş ve umûm İranilerle Osmanlılara vezâif-i ictimâiyyeleri hakkında pek güzel bir ders-i ibret ve intibâh vermiştir..." *Yeni İkdâm*, 1 Ocak 1912, S. 651, s. 3.

matem törenlerinde şeyhlerin yaptıkları vaazlar ve bu esnada minbere çıkan diğer hatiplerin yaptığı konuşmalar matem, topluluğun siyasî ve sosyal hayatındaki yerini tayin edebilmek için özellikle incelenmelidir. İran ile bağlarının kopmamasını sağlayan bu matemler ve matemlerdeki bazı sahneler, Şîî coğrafya ile his düzeyindeki irtibatlarını da kuvvetlendiriyor olmalıdır.

Muharrem ayındaki merasimler için toplanan bu kalabalığın asayişini temin etmek ise Osmanlı Devleti için önemli bir mesele haline gelmiştir. Bu sebeple her türlü inzibatî tedbiri almak için organizasyon yapmak zorunda kalan Osmanlı makamları ile Dersaâdet Acemleri bazen karşı karşıya gelebilmekteydi. Muharrem törenlerinin hangi mekânlarda gerçekleştirileceği, taziye alayında nasıl bir güzergâh izleneceği, herhangi bir taşkınlık yaşanmaması için sultanın asker ve zabtiyeleri gözetiminde olmalıydı. Bu nedenle İran sefaretî ile Osmanlı makamları organizasyon öncesinde bazı düzenlemeler yapmak durumunda kalıyorlardı. Örneğin 1911 mateminde “icra-yı ayin esnasında silahla sokakda gezmeleri idare-i örfiyye ahkâmına muhalif görüldüğünden” İran sefarethanesi ile haberleşme sağlanıp “mateme iştirak edenlerin hanlardan hurûclarında silahlarını teslim edip duhûllerinde almaları tensib olunmuş”tu. Osmanlı makamlarının taleplerine uygun bir biçimde matem gerçekleşmişti.¹⁰² Sadece Muharrem törenleri değil, şahın doğumgünü kutlamaları ve diğer millî bayramlar ile şahın veya hanedan üyelerinin İstanbul ziyaretleri esnasındaki nümâyişlerde de asayişin sağlanması Osmanlı sultanının sorumluluğu altındaydı.¹⁰³

Ayrıca müctehid Esedullah Mamkani'nin İstanbul'daki Encümen-i Saâdet ile Necef ulemâsı arasındaki bağlantıyı sağlayan kişi olduğuna dair bkz. Rıza Kurtuluş, *agt*, s. 197.

102 *Yeni İkdâm*, 12 Ocak 1911, S. 299, s. 2.

103 İran şahının tac giyme ve veladat-i şahilerinin yıldönümü münasebetiyle Dersaâdet'teki mukim İran tebaasının kutlama faaliyetleri çerçevesinde evlerine Osmanlı ve İran bayraklarını takmalarına müsaade edilmesine dair bkz. BOA, DH. KMS 25/34, 24 Ş 1332 / 18 Temmuz 1914; DH. EUM 5.Şb 38/39, 26 Ş 1335 / 17 Haziran 1917.

Sonuç

19. yüzyılın ortalarından itibaren İran'dan ekonomik ve siyasî sebeplerle Osmanlı topraklarına göçen İranlıların bir kısmı İstanbul'u tercih etmişlerdir. Pâyitahtın renkli insan mozaığının bir parçası olan Acemlerin İstanbul'daki serüvenleri, Osmanlı makamları ile ilişkileri, Validehan merkezli yaşamları bu çalışmada bir nebze olsun aydınlatılmaya çalışılmıştır. Acem topluluğu, var oldukları andan itibaren resmî makamların sağladığı imkânlar çerçevesinde Osmanlı pâyitahında sefarethane, debistan, hastahane ve kabristan gibi kurumsal yapılar üzerinden hayatlarını idame ettirmişlerdir. Dersaâdet Acemlerinin gündelik yaşamına, hane hayatına, sosyal ilişkilerine dair sınırlı bilgiler topluluğun yapısına ilişkin ayrıntılardan yoksun bıraksa da, Muharrem matemleri ile diri tutmaya çalıştıkları dinî ritüelleri, çıkardıkları Farsça gazeteler, başlarından eksik etmedikleri serpuşları, korumaya özen gösterdikleri dilleri ve kimlikleri ile İstanbul'un bir parçası olduklarına hiç şüphe yoktur. İttihadçıların himâyesinde İstanbul'a yerleşen ve bir süre burada ikâmet etmek zorunda kalan İranlı misafirler ya da savaş koşullarında kurulan sıradışı bir İran ticarî kuruluşu olan İran Gemicilik Şirketi, Sultan Reşad'ın ecnepleri olarak Dersaâdet'in Acemlerinden bahsedilen bu zeminde kendilerine rahatlıkla yer bulabilmişlerdir. Hülâsa-i kelâm, "Meşrutî hükümdar" Sultan Reşad'ın sunduğu özgürlük ve güven ortamında Osmanlı başkentinde huzur içinde yaşayan Dersaâdet Acemlerinin siyasî sürgünler dışındaki mensupları, İstanbul'da daimî ikâmet etmeyi tercih etmişler ve zamanla Osmanlı, daha sonraları Türkiye Cumhuriyeti tâbiyetine geçerek hayatlarını idame ettirmişlerdir.

Kaynakça

I. Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Babialı Evrak Odası (BEO), 4117/308762; 4148/311026.

Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Ecanib Kalemi (DH.EUM.ECB) 17/39; 32/13.

Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR) 35/19.

Dahiliye Nezareti, İdâre-i Umumiye Evrakı (DH.İUM) 19-23/5-72.

Dahiliye Nezareti, Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı (DH.KMS) 25/34; 21/43.

Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye 5. Şube (DH.EUM 5.Şb) 38/39.

Dahiliye Nezareti, Matbuat-ı Dahiliye Kalemi (DH.MDK) 152/18; 178/69; 180/11; 194/14; 202/147.

Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1281/38.

Hariciye Nezareti, Siyasi Kısım Belgeleri (HR.SYS) 2077/6; 2337/5; 2341/65; 2402/91; 2341/61.

Hariciye Nezareti, Umur-ı Hukuk-ı Muhtalita Müdüriyeti (HR.UHM) 159/25; 208/48.

Hariciye Nezareti, Hukuk Kısım Belgeleri (HR.H) 503/5.

Hariciye Nezareti, Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri (HR.HMŞ.İŞO) 79/12.

Hariciye Nezareti İdari (HR.İD) 122/13.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 146/8.

İrade Dosya Usulü Tasnif (İ.DUİT), 12/63; 17/15.

İrade Hariciye (İ.HR), 430/46.

İrade Mâbeyn-i Hümayûn (İ.MBH), 4/35.

İrade Husûsi (İ.HUS), 109/95, 176/62.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 235/66; 260/86; 171/47.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD) 1230/1; 196/46.

Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB) 27/47; 28/33.

II. Süreli Yayınlar

Sabah

Salnâme-i Hariciye

Şems

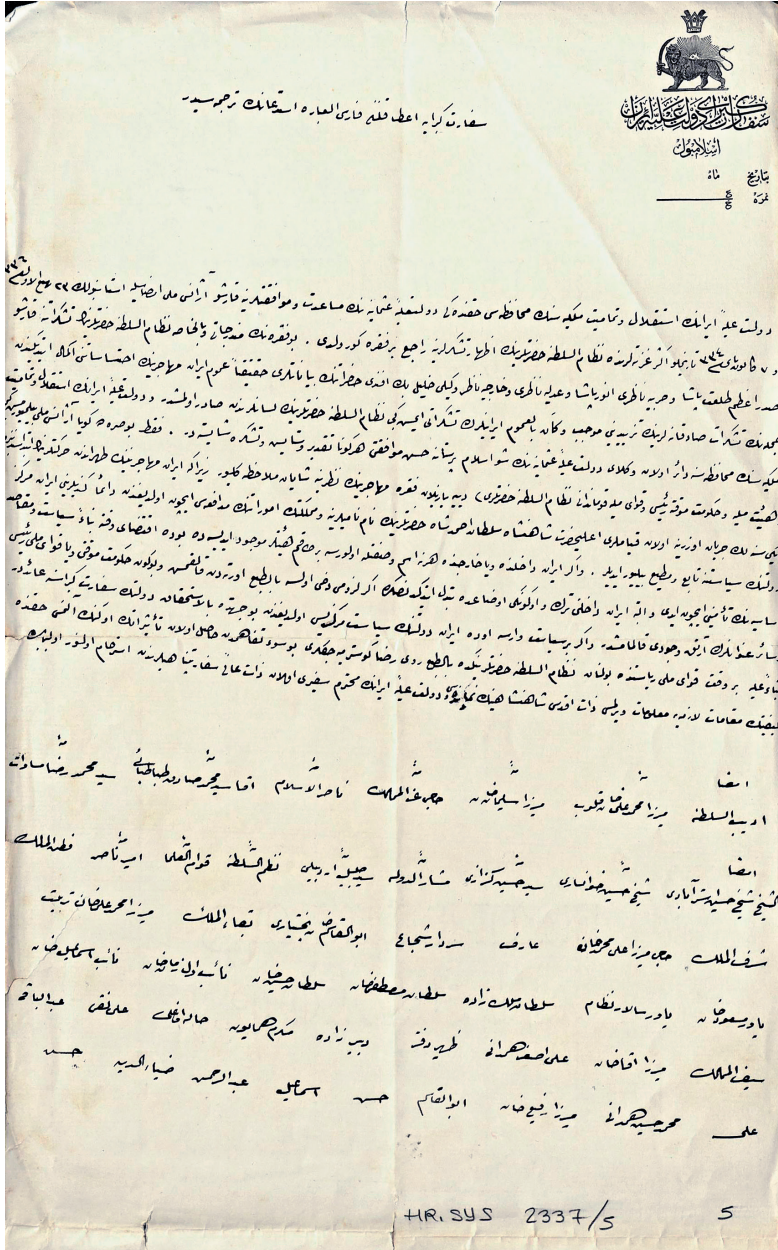
Yeni İkdam

III. Kaynak Eser ve Araştırmalar

- Afacan, Serhan, “İranilikten Osmaniliğe: Sultan II. Abdülhamid Devrinde Bir Vatandaşlık Değiştirme Sergüzeşti”, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, ed. Halil İbrahim Erbay - Fahrettin Gün, İstanbul 2017.
- Afary, Janet, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, New York 1996.
- Atabaki, Touraj, “Mustarip Ziyaretçiler: Çar İmparatorluğu’nun Sınırlarında İran Madunları”, *Devlet ve Maduniyet*, der. Touraj Atabaki, İstanbul 2010.
- Aybay, Rona, *Yabancılar Hukuku*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Çetinsaya, Gökhan, “Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşı’na Osmanlı-İran İlişkileri”, *Kök Araştırmalar, Osmanlılar Özel Sayısı*, 2000.
- Dığıroğlu, Filiz, “İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX Yüzyıl), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Güz 2014.
- _____, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfehani ve Terekesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLIX (2017).
- _____, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde İranlı Olmak: Samsun Acem Topluluğu”, *Osmanlı’da Şehir Vakıf ve Sosyal Hayat*, ed. Kerim İlker Bulunur - Fatih Bozkurt - Mahmut Cevat İzgi, İstanbul 2017.
- _____, *Dersaadet’te bir Acem Kitapçı: Kitap-Füruş Hacı Hüseyin Ağâ*, İstanbul 2014.
- _____, XIX. Yüzyıl Karadeniz’inde Yeni Ticari Bir Merkez: Samsun, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- Eyice, Semavi, “Büyük Valide Hanı”, *DİA*, c. 6, İstanbul 1992.
- Glassen, Erika, “Muharram ceremonies (Azadari) in Istanbul at the end of the XIXth and the beginning of the XXth century”, *Les Iraniens d’Istanbul*, ed. T. Zarcone - F. Zarinebaf - Shahr, IFEA/IFRI, Istanbul-Téhéran 1993.
- Gül, Abdülkadir - Salim Gökçen, *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebler Meselesi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2010.
- Güneş, Ahmet, “16 ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar’ın Mahalleleri ve Nüfusu”, *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler*, c. I, İstanbul 2004.
- Gurney, John, “E. G. Browne and the Iranian Community in Istanbul”, *Les Iraniens d’Istanbul*, ed. T. Zarcone - F. Zarinebaf - Shahr, IFEA/IFRI, Istanbul-Téhéran 1993.
- Hacı Abdullah Emir Nizam Karagözlü, “Sefernâme-i Mekke-i Muazzama”, *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, ed. Resul Caferiyan, Tahran 2011, I-VIII, c. VII.
- Hacı Muhammed Ali Pîrzâde, *Sefernâme-i Hacı Pirzade*, ed. Hafız Ferman Fermaniyân, Tahran 1965, c. II.
- Han Melik Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. Hakkı Uygur, Klasik Yayınlar, İstanbul 2006.
- Haskan, M. N., *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. II, İstanbul 2001.

- Joudaki, Hodjatollah, “L’Anjoman-e Sa’adat Des Iraniens d’İstanbul”, *Les Iraniens d’İstanbul*, ed. T. Zarcone - F. Zarinebaf - Shahr, IFEA/IFRI, Istanbul-Téhéran 1993.
- Kern, Karen M., *Imperial Citizen: Marriage and Citizenship in the Ottoman Frontier Provinces of Iraq*, Syracuse University Press, 2011.
- Kurşun, Zekeriya, “Üsküdar’da İranlılar ve İran Mezarlığı”, *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, İstanbul 2007.
- Kurtuluş, Rıza, *1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi*, Marmara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- Manbory, Ernest, *İstanbul Rehber-i Seyyahin*, İstanbul 1925.
- Muhammed Hüseyin Ferahani, “Sefernâme-i Mekke”, *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, ed. Resul Caferiyan, Tahran 2011, I-VIII, c. V.
- Sakamoto, Tsutoma, “İstanbul and the Carpet Trade of Iran since the 1870’s”, *Les Iraniens d’İstanbul*, ed. T. Zarcone - F. Zarinebaf - Shahr, IFEA/IFRI, Istanbul-Téhéran 1993.
- Serbestoğlu, İbrahim, “Öteki Perspektifiyle Osmanlı Kadınının İranlılarla Evlenme Yasağı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 20, 2012.
- , *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti’nde Tâbiyet Sorunu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
- Taşkesenlioğlu, M. Yasin, “Osmanlı Diplomatiğinde Mühür ve Bir Vaka Olarak Sahte Mühür Kullanımı”, *History Studies*, 9/4, 2017.
- Yıldız, Güllü, “‘Sayr u Safa’: Gardens of Istanbul in Persian Hajj Travelogues”, *Travellers in Ottoman Lands: The Botanical Legacy*, Basılmamış Tebliğ Metni, Edinburg May 13-14 2017.
- , “İranlı Hacıların Gözüyle İstanbul’u Temaşa”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 51, Aralık 2016.
- , “İstanbul’da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter”, *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 2017.
- Zarcone, Thierry, “Ali Akbar Dihkhudâ et le Journal Surûsh d’İstanbul (Juin-Novembre 1909)”, *Les Iraniens d’İstanbul*, ed. T. Zarcone - F. Zarinebaf - Shahr, IFEA/IFRI, Istanbul-Téhéran, 1993.
- Zarinebaf-Shahr, Fariba, “The Iranian (Azeri) Merchant Community in the Ottoman Empire and the Constitutional Revolution”, *Les Iraniens d’İstanbul*, ed. T. Zarcone - F. Zarinebaf - Shahr, IFEA/IFRI, Istanbul-Téhéran, 1993.
- , “Osmanlı İmparatorluğu ve İran’da Modernite ve Meşrutiyet”, *Toplumsal Tarih*, S. 166, İstanbul 2007.
- , “Alternatif Moderniteler: Osmanlı İmparatorluğu ve İran’da Meşrutiyetçilik”, *Divan*, c. 13, S. 24, 2008/1.

Ek 1

İstanbul'daki misafir İranlıların sefaretlerine sundukları bir dilekçenin görseli

Ek 2

شماره ۳۳ ۱۰ ربیع الآخر ۱۳۲۷ (سال اول) ۱۷ نیسان ۱۳۲۵ صفحه ۱

کلیه امور اداره و تحریریه
بامدر روزنامه
سید حسن تبریزی
صاحب کتبخانه شمس است
« Chems »
Journal Persan
Directeur, Propriétaire : S. HASSAN
روز بخشنه طبع و نشر میشود

قیمت اشتراك :
فروش
سالانه در اسلامبول ۶۰
در عمالک عتایه ۷۰
در ایران ۳۰ قران
در روسیه ۶ منات

قیمت يك نمره يك فروش است

در این جریده هر قسم مقالات تاریخی و سیاسی و علمی و ادبی درج و از منافع دولتی و مملکتی بحث میشود
و کلیه مقالات عام المنفعه پذیرفته و در انتشارش و روزنامه آزادست
قیمت اعلان هادی سطر ۳ و اعلان بابت و امور صرافی (۵) اعلانات ممتاز که در جای حوادث درج شود
سطری (۱۵) فروش

اعلی حضرت اقدس هایون سلطان محمد خان خامس